

KUR'ÂN'I ANLAMADA HADİSLERDEN YARARLANMANIN GEREKLİLİĞİ ÜZERİNE (el-Bakara Sûresi 286. Ayet Örneği)

Mirza TOKPINAR*

ON THE NECESSITY OF RESORTING TO AHADITH IN UNDERSTANDING THE QUR'AN (THE EXAMPLE OF THE SURAT AL-BAQARA 286)

The 286th verse of the second chapter of the Qur'an al-Baqara, 'lâ yukallifullâhu nafsan illâ wus'ahâ', is generally understood in the sense that 'Allah does not place a burden on human beings greater than they do not have strength to bear'. However, it is implied in the following part of the same verse 'Rabbanâ wa lâ tuhammilnâ mâ lâ tâkata lanâ bih' that Allah may place a burden on human beings greater than they do not have strength to bear. In this article, the expressions in question that appear to be contradicting each other are discussed and the true meaning of the sentences are explored in the light of the relevant ahadith.

GİRİŞ**

Kur'ân'ın bilinmesi ve anlaşılması İslâmî emirlerin en önemlilerindedir. Bu emrin son zamanlarda geçmişe nazaran daha iyi anlaşılması olduğu yönünde görülen emreler ve karşı tepkilerin azalması sevindiricidir. Kur'ân'ı doğru anlamının araçları, şartları ve gerekleri, klâsik kaynaklarımızda ve modern çalışmalarda, uzun uzun açıklanmış ve tartışılmış olup bu çalışmalar günümüzde de sürdürülmektedir. Bu makalenin konusu, Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılabilmesi için, ilgili hadis ve diğer rivayetlerin mutlaka kullanılmasının gerekliliğini, bilinen hususların tekrarından kaçınarak bir kez daha vurgulamak, bu arada anlaşılmasında önemli problem bulunduğu tespit edilen 2 el-Bakara Sûresi 286. ayetin ilk cümlesinin doğru anlamını belirlemeye çalışmak ve tartışmaya açmaktır.

Konu her ne kadar tefsir ilminin konusu gibi görünse de aslında, bize göre hadis kaynaklı her konu, aynı zamanda hadis ilminin konusunu teşkil eder. Ayrıca bilinmesi

* Yrd. Doç. Dr. Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. tokpinar@hotmail.com; mtokpinar@comu.edu.tr

** Bu makale, hazırlama aşamasında iken, İzmir İlahiyat Fakültesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı işbirliğinde düzenlenen "Kur'ân Mealleri Sempozyumu (Eleştiriler ve Öneriler) 24-26 Nisan 2003" konulu sempozyumda, farklı bir bağlamda "Meâl Yazmada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliliği Üzerine (el-Bakara 286. Ayet Örneği)" başlığı altında sunulmuş olup, sempozyum kitabı yayımlanmamıştır.

gereken bir başka husus da, ilk dönem rivayet metodu ile yazılmış tefsir kaynaklarının aynı zamanda bir hadis kaynağı olduklarıdır. Çünkü müfessirlerden bir kısmı, *hadis ilminin altın çağı* denilen ve altı temel hadis kitabının yazıldığı asır olan hicrî üçüncü asırda yaşamış hadis bilginleri ile çağdaşlardır.¹ Bu bakımdan rivayet metodu ile yazılmış ilk dönem tefsirleri hadis ilminin de inceleme alanına girerler ve kaynaklarını oluştururlar.² Gene *câmi'* denilen ve temel hadis konularını içeren her hadis kaynağında "Kitâbü't-Tefsîr" bölümünün bulunması da tefsir-hadis ilişkisini göstermektedir. Hadisçiler buna o kadar önem vermişlerdir ki meselâ Müslim (261/ 875)'in *es-Sahîh*'inde bu bölüm hadis bilginlerine göre istenilen miktarda rivayet içermediği için, *câmi'* niteliğindeki eserlerden sayılmama gibi bir durumla karşı karşıya kalmıştır.

I. KUR'ÂN'I ANLAMADA HADİSLERDEN YARARLANMAK

Kur'ân-ı Kerîm'i anlamamanın en önemli iki kaynağı, bizzat Kur'ân'ın kendisi ve Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'den günümüzde yararlanmanın en önemli aracı ise bilindiği gibi hadislerdir. Ancak, hadislerden yararlanmanın birtakım zorlukları ve problemleri vardır. Çünkü İsrâiliyyât ve Mesîhiyyât tefsirlere bu yolla girmiştir. Özellikle fırka ve mezhep mücadeleleri ile ilgili uydurma bilgiler gene rivayetler yolu ile tefsirlere sızma fırsatı bulmuştur. Tabî ki bütün bu problemlere rağmen Kur'ân'ı anlamak için hadislerden yararlanmak zorunda olduğumuz da bir gerçektir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in ilk öğretmeni, onun mübelliği olan, bu konuda en sağlam ve en doğru bilgi kaynağı Hz. Peygamber'dir. Ayrıca, ayetlerin nüzûl sebeplerinin en önemli kaynağı şüphesiz hadisler ve hadis metodu ile aktarılan diğer rivayetlerdir. Bunlar sayesinde ayetlerin ve içerdikleri cümleciklerin bağlamları kavranabilmekte, bu sûretle doğru anlama ulaşma imkânı doğmaktadır.³ Özellikle zamanımızda çok daha iyi anlaşıldığı gibi, bir metni doğru anlamamanın ilk şartının, bağlamının tespitinin gerekliliği olması nedeniyle, Kur'ân'ı anlamaya çalışırken, bu hususta önemli katkıda bulunacak dokümanlar durumundaki hadisler ve başka rivayetlerden yararlanmak kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca ilerleyen satırlarda görüleceği gibi, bu türlü bir faaliyetin iki yönden ilmî çalışmalara katkısı bulunmaktadır. Birisi, az önce değindiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerîm'i anlama çalışmalarına olan katkısı, diğeri de hadisleri kontrol ve onları doğru değerlendirebilmek için sunduğu imkânlardır.

Esas itibarıyla Kur'ân'la ilgili hadislerden hep yararlanılmıştır. Öyle ki bu, tefsir çalışmalarına bir metot olarak adını bile vermiştir. Fakat problem yararlanıp yararlanmamak değil, gerektiği gibi yararlanmaktır. Eğer Kur'ân'ı doğru anlamak istiyorsak,

¹ Bir kısmı ise hicrî III. asır hadisçilerinden önce yaşamışlardır. Örneğin bir muhaddis olduğu halde aynı zamanda rivayet metodu ile tefsir yazan bilginlerden Abdurrazzâk b. Hemmâm (211/826) bunlardandır.

² Aslında ilk dönem siyer ve İslâm tarihi kaynakları da aynı zamanda hadis kaynağı durumundadırlar. Bunların içinde de meşhur hadis bilginlerinden önce yaşayanlar mevcuttur. Özellikle İbn İshâk (151/768), İbn Hişâm (218/833), İbn Sa'd (230/845), Taberî (310/922), Belâzürî (339/950) ve Ebû Nuaym el-İsfahânî (430/1039) ile el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) gibi verdikleri bilgiyi hadis metoduyla, yani isnatla aktaranların eserlerinde pek çok hadis mevcuttur. Öyle ki bunların eserleri yalnızca hadis ilminin değil başka temel İslâm bilimlerinin de kaynakları arasındadır. Örneğin İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'si aynı zamanda nüzûl sebepleri hakkında önemli bilgiler vermesi nedeniyle Tefsir ilminin de temel kaynaklarından sayılır.

³ Nüzûl sebeplerini bilmenin gerekliliği hakkında bk. ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1987, I, 45-60; es-Süyûtî, Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâlüddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut 1987, I, 92-109; İ. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 115-121.

bugün elimizde sünnetin yazılı kaynağı durumunda olan hadislerden yararlanma zorunluluğunu bilmek yanında, bunu gereği gibi yapmak durumunda olduğumuzu da bilmemiz gerekmektedir.

Tefsir kaynaklarımızda *et-tefsîr bi'l-me'sûr* veya *et-tefsîr bi'r-rivâye* denilen, kısaca, Hz. Peygamber, sahâbe ve diğer bilginlerin yorumları ve anlayışları ile ayetlerin, nüzûl sebepleri ışığında tefsir edilmesi anlamına gelen bu metottan,⁴ Kur'an'ın anlaşılmasında kullanılan diğer araç ve metotlarla birlikte vazgeçilmez bir yöntem olarak hep yararlanılacaktır. Bilindiği gibi, nüzûl sebepleri hakkında yeteri kadar bilgi zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak, elde mevcut dokümanın, bu makalede örnek olarak alınan ayetten de anlaşılacağı üzere gerektiği gibi kullanılmadığı bir gerçektir. Her ne kadar yeterli doküman elimizde değilse de hiç olmazsa mevcutları değerlendirmek, Kur'an'ın doğru anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

II. EL-BAKARA SÛRESİ 286. AYETİN ANLAMI

Çalışmamıza konu olan, 2 el-Bakara Sûresi 286. ayetinin ilk cümlesindeki "*Lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*" ifadesinin anlamı hakkında, İslâm tarihi boyunca belli bir anlayış geliştirilmiş, günümüzde ise aynı doğrultuda bir ön kabul oluşmuştur. Bu anlayışa göre, cümlenin anlamı, 'Allah'ın, kimseye, gücünün yetmeyeceği şeyleri/sorumlulukları yüklemeyeceği' şeklindedir. Temel tefsir kaynaklarımızda konu çeşitli bağlamları ve ilgili konuları çerçevesinde ele alındığından, aslında müfessirin bu konudaki kanaatinin ne olduğunun tam olarak tespit edilmesi de bazen güç olmaktadır. Bunlardan büyük müfessir et-Taberî (310/922), ayet hakkında neredeyse bütün görüşleri ve rivayetleri aktarmış, özellikle el-Bakara Sûresi 284. ayetin önceleri mensûh kabul edilmediğini, aynı sûrenin 286. ayetinin ilk cümlesinde kastedilenin, insanlara mükellefiyet olarak yüklenen şeyler olduğunu belirtmiş, kendi tercihinin de bu doğrultuda olduğunu açıklamış, ancak bunların dışındaki bilgileri de sanki birbirini nakzeder gibi bir yaklaşımla kitabına aldığı için konu onun belirttiği yönde değil, yukarıda açıkladığımız doğrultuda kabul görmüştür.⁵ Fahrüddin er-Râzî (606/1209) ise bu cümlenin tefsirinde, Mu'tezile ile tartışmalara girişmiş ve ayetten kastedilen anlamın tam olarak ne olduğunu anlaşılır bir şekilde ifade etmemiştir.⁶ İbn Kesîr (774/1372) bu cümlenin kişiye gücünün yetmeyeceği şeylerin yüklenmeyeceği anlamında olduğunu ve "*Lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*" cümlesinin, 284. ayeti nesh ettiğini ifade etmiştir.⁷ Es-Süyûtî (911/1505) de, bu cümlenin, kişiye gücünün yetmeyeceği şeylerin yüklenmeyeceği anlamına geldiğini ifade eden bir rivayeti naklederek açıklamayı tercih etmiştir.⁸ Ez-Zemahşerî (528/1134)'nin, adı geçen ayeti, 'namaz, oruç ve hac bağlamında ele alarak örneklendirmesi ve insanların, bu ibadetlerde emredilenden fazlasına güçleri yettiği halde Allah'ın, bilinen miktarları emretmesinin adalet olduğunu' belirterek açıklaması isabetlidir. Ancak o da açıklamaların devamında bilinen anlayışın dışında bir şey söylemediği için konu tam açıklığa

⁴ Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, İstanbul, 1981, s. 263.

⁵ Et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I-XV, Beyrut 1995, III, 208-212.

⁶ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, III, 115-125.

⁷ İbn Kesîr, İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmâil el-Kuraşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1991, I, 367.

⁸ Es-Süyûtî, Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâlüddin, *Ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VIII, Beyrut 1993, II, 134.

kavuşmamıştır.⁹ Burada adı anılmayan diğer tefsirlerde de aynı yaklaşımlar ve benzer görüşler dile getirilmiştir. Özellikle ayetin bağlamı gerektiği gibi araştırılmadığı ve ihmal edildiği için yukarıda sözünü ettiğimiz ve Kur'ân'da kastedilmeyen bir anlam doğrultusunda kanaatler oluşmuştur.

Elmalılı da "Allah, kimseye vus'undan öte teklif yapmaz" demiş, bilinen kanaat doğrultusunda açıklamalarda bulunmuştur.¹⁰ Türkçe meallerde de bu cümle "Allah'ın insanlara güçlerinin yettiğinden fazlasını yüklemeyeceği" anlayışı çerçevesinde ifade edilmiştir.¹¹

Ayetin devamındaki bir başka cümle olan "Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih..." cümlesi ise tefsir kaynaklarında "Lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ..." cümlesinin anlamı ile ilişkisi açısından karışık, bir kısmı tutarsız, doğruyu görme imkânını neredeyse yok edecek kadar geniş bilgi ve tartışmalarla açıklanmaya çalışılmış, konu, nüzûl sebebine dair rivayetler ile kelâmî tartışmalar da katılarak bir hayli genişletilmiş ve bağlam (iç ve dış bağlam) gözden kaçırılmıştır. Türkçe meâllerde de iki cümle tam olarak çelişir bir biçimde tercüme edilmektedir.

Açık bir şekilde görülmektedir ki, ayete verilen anlamlar, devamındaki "Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih" cümlesindeki "Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri yükleme/taşıtma" ifadeleriyle çelişmektedir. Çünkü eğer Allah kişiye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyeceğini yukarıdaki cümle ile ifade ediyorsa bu O'nun bir taahhüdü olur ve hakkında, sözünden dönmek/hulfü'l-va'd mümkün olmayan Allah'ın, bizden "Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih..." diye dua etmemizi istemesi, kendisinin bu sıfatı ve varsa taahhüdüyle çelişir, bizim de Allah'a "Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri yükleme/taşıtma" diye dua etmemiz anlamsız olur.

Konunun araştırılması ve ayetin hem iç hem de dış bağlamıyla birlikte değerlendirilerek, kendi içindeki diğer cümlelerle çelişmeyecek bir şekilde, doğru anlamının tespit edilmesi gerekmektedir.

⁹ Ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmızı't-Tenzil*, I-IV, Beyrut 1986, I, 332.

¹⁰ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul 1979, II, 994. Elmalılı, ayetin devamındaki "Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih..." cümlesinin tefsirinde, Allah'ın insanlara imtihan olarak veya azap için güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yükleyebileceğini belirtmekle isabet etmiştir. Fakat iki cümle arasında görülen çelişmeyi giderici yeterli izah yapmadığı için onun açıklamaları da yeterli olmamıştır. Konuya ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

¹¹ Örnek olarak bk. "Allah, hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz." (Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I-III, İstanbul 1980, I, 80); "Allah, hiç kimseye gücünün dışında bir şey yüklemeyiz." (T. Koçyiğit, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâlî*, Ankara 1993, s. 48); "Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler;" Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâlî)* 1990 Ankara (TDİB Yay.), s. 48; "Allah, hiç kimseye güç yetireceğinden başkasını yüklemeyiz." (Ali Bulaç, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, İstanbul trs. s. 49); "Allah hiçbir benliğe, yaratılış kapasitesinin üstünde bir yük yüklemeyiz/teklifte bulunmaz..." (Y. Nuri Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâlî*, İstanbul 1994. s. 50); "Allah, kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmez..." (S. Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâlî*, s. 48, İstanbul trs). Bazı Türkçe meâllerde ise inceleme konumuz olan cümle şöyle tercüme edilmiştir: "Allah, bir kişiyi ancak gücünün yettiği kadar ile mükellef kılar." (Ziya Kazıcı-Necip Taylan, *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî (Türkçe Anlam)*, İstanbul 1999, s. 35); "Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar." (TDV, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, TDV Yay., Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağırıcı, İ. Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, İstanbul 1998, s. 48). Bu iki meâlde yazarların, hadislerden yararlanıp yararlanmadıklarını bilmiyoruz ama cümlelerin bu şekilde tercüme edilmesi, doğru görünmektedir.

Bizim araştırmamıza göre ayetin ilk cümlesinin, nüzûl sebebini açıklayan rivayetler iyi incelenir, doğru anlaşılırsa, bilinenin dışında bir anlama ulaşılmaktadır. “*Lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ*” cümlesinin, nüzûl sebebini açıklayan, hem hadis hem de tefsir kaynaklarımızda güvenilir rivayetler bulunmaktadır. Cümleyi, bu hadisler ışığında, kendinden önce geçen ayetteki cümleler ve içinde bulunduğu ayetteki, kendinden sonra gelen “*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih*” cümlesi ile ilgisine bakarak ele aldığımızda onun, ‘Allah’ın insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceği’ şeklinde anlaşılmasının doğru olmadığı görülmektedir.¹²

III. HADİSLER IŞIĞINDA EL-BAKARA SÜRESİ 286. AYETİN İLK CÜMLESİ

1. İLGİLİ HADİSLER

Bazı hadis ve tefsir kaynaklarımız, araştırma konumuzu teşkil eden “*Lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*” cümlesinin dahil olduğu el-Bakara Sûresi 285. ve devamındaki 286. ayetlerin nüzûlüne, bunlardan önce nazil olan aynı sûrenin 284. ayetinin, bazı sahâbe tarafından anlaşılış biçiminin sebep olduğu bilgisini aktarırlar. Bu ayet (el-Bakara 284) şöyledir:

“*Lillâhi mâ fi's-semâvâti ve mâ fi'l-ard, ve in tübdû mâ fi enfüsiküm ev tuhfûhü yühâsibküm bihi'llâh, fe yeğfiru li men yeşâü ve yüazzibü men yeşâ', vellâhü alâ külli şey'in kadîr/Allah'a aittir, göklerde ve yerdeki her şey; gönüllerinizdekini açıklasanız da, gizleseniz de Allah, sizi onunla hesaba çeker; sonra, dilediğini bağışlar ve dilediğine de azap eder; ve Allah'ın, her şeye gücü yeter.*”

Yukarıdaki ayette, 286. ayetin nüzûlüne sebep olarak gösterilen kısım, şahitlikle ilgili hususları konu edinen, gizlense de açıklansa da Allah'ın bileceğinin ifade edildiği, bir önceki ayetteki “...ve in tübdû mâ fi enfüsiküm ev tuhfûhü yühâsibküm bihi'llâh, fe yeğfiru li men yeşâü ve yüazzibü men yeşâ...” cümlesidir.

Dikkat edilirse bu ayetin ve öncesindeki ayetlerin konusunun şahitlik olduğu rahatlıkla anlaşılacaktır. Burada Allah, şahitlik konusunda Müslümanları uyarmakta, onun, gereği gibi yapılmasını istemekte, şahitlikle ilgili bilgilerden bir kısmını gizleyip bir kısmını açıklayarak, yanlış bir davranışta kesinlikle bulunulmamasını emretmektedir.

Hadis kaynaklarımızda rivayet edildiğine göre bu ayet nâzil olduktan sonra sahâbeden bir kısmı tarafından, ayette ifade edilen ‘gizlenen şey’den maksadın, insanın aklına kendiliğinden doğan kötü düşünceler/*hadisü'n-nefs* ve vesvese olduğu sanılmış, bu duruma çok üzülen sahâbe ‘hangimizin aklına kötü şeyler gelmez ki’ diyerek, Hz. Peygamber’den konu hakkında açıklama ve yardım istemiştir. Söz konusu hadisler Ebû Hüreyre (58/678) ve Abdullah b. Abbâs (68/687)’tan rivayet edilmiştir. Ayrıca, ayeti yanlış yorumladığı için Abdullah b. Ömer (73/692)’i tenkit eden Abdullah b. Abbâs’ın yorumunun nakledildiği başka bir rivayet de vardır.

a. Abdullah b. Abbâs’tan rivayet edilen hadis

“*Abdullah b. Abbâs’tan rivayet edildiğine göre o, şöyle demiştir: Şu “...ve in tübdû mâ fi enfüsiküm ev tuhfûhü yühâsibküm bihi'llâh.../...gönüllerinizdekini açıklasanız da,*

¹² Kur'an'da benzer ifadeleri taşıyan başka ayetler de mevcuttur. Onların anlamından da yararlanılarak bu cümlelerin doğru anlamını tespit etmek mümkün olmaktadır. Konuya ileride değinilecektir.

gizleseniz de Allah, sizi onunla hesaba çeker...¹³, ayeti nazil olunca, ashâbın gönlüne, daha önce hiç gelmeyen bir şey geldi. Abdullah dedi ki, Hz. Peygamber: Duyduk, itaat ettik, teslim olduk deyin, buyurdu. Sonra Allah kalplerine imanı yerleştirdi, daha sonra da Allah Azze ve Celle şu ayetleri indirdi: Âmene’-Rasûlü bimâ ünzile ileyhi min Rabbihî ve’l-mü’minûn, küllün âmene bi’llâhî ve melâiketihî ve kütübihî ve rusûlih; lâ nüferriku beyne ehadin min rusûlih; ve kâlû semî’nâ ve et’anâ ğufrâneke Rabbenâ ve ileyke’l-masîr. Lâ yükellifü’llâhü nefsen illâ viis’ahâ lehâ mâ kesebet ve ’aleyhâ me’kesebet, Rabbenâ lâ tüâhıznâ in nesînâ ev ehta’nâ, Rabbenâ ve lâ tahmil ’aleynâ isran kemâ hameltehü ’ale’llezîne min kablinâ, Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih, v’afü ’annâ ve’ğfir lenâ ve’rhamnâ ente Mevlânâ fe’nsurnâ ’ale’l-kavmi’l-kâfirîn.¹⁴

Hadisi, Ahmed b. Hanbel (241/855) ve Müslim (261/875) rivayet etmişlerdir, isnadları şöyledir: Abdullah b. Abbâs (68/687) - Sa’îd b. Cübeyr (95/714)¹⁵ - Âdem b. Süleymân (Mevlâ Hâlid b. Hâlid (?))¹⁶ - Süfyân b. Sa’îd b. Mesrûk es-Sevrî (161/778)¹⁷ - Vekî’ b. el-Cerrâh (197/813)¹⁸ - AHMED B. HANBEL.

Ahmed b. Hanbel (241/855)’in, doğrudan Vekî’den aldığı bu hadisi Müslim (261/875), aynı isnadla, Vekî’den dinleyen üç râvîden, Ebû Bekr b. Ebû Şeybe (235/849), Ebû Kurayb (Muhammed b. el-’Alâ b. Kurayb, 248/862)¹⁹ ve İshâk b. İbrâhim Râhûye (238/852)’den²⁰ dinlemiştir. Fakat o metni, Ebû Bekr b. Ebû Şeybe’ye ait rivayetin lâfizlarıyla nakletmiştir.

İbn Abbâs’tan nakledilen bu metin, konuyla ilgili en güvenilir iki rivayetten birisidir.²¹ Âdem b. Süleymân (Mevlâ Hâlid b. Hâlid) dışında isnadındaki râvîler, tanınmış, sika râvîlerdir ve isnadı da sahihtir. El-Mizzî (742/1338)’nin bildirdiğine göre Âdem b. Süleymân da güvenilir, sika bir râvîdir.²² Hadisin, hem Ahmed b. Hanbel hem de Müslim tarafından aktarılan ‘bu rivayetinde’ el-Bakara Sûresi 284. ayetin nesh edildiğinden söz edilmemesi ilginçtir.

b. Ebû Hüreyre’den rivayet edilen hadis

“Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: Rasûlullâh’a “Lillâhî

¹³ El-Bakara, 284.

¹⁴ El-Bakara, 285-286. Hadis hk. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, I-VI, Beyrut 1985, I, 233; Müslim, Ebu’l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî, I-V, Beyrut 1955, Kitâbü’l-İmân, 57 Bâbü Beyânî ennehü Sübhânehü ve Teâlâ lem Yükelîf illâ mâ Yütâk, 200 (I, 116). Müslim’in rivayetinde 286. ayetteki dua cümlelerinden sonra Allah’ın: *kad fealtü/kabul* ettim, dediği de zikredilmektedir. Bu ifadeler Ahmed b. Hanbel’in rivayetinde yoktur. Aynı rivayetler, rivayet tefsirlerinde de mevcuttur, bk. et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 194; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân*, I, 363; es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-Mensûr*, II, 127.

¹⁵ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, Ebu’l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf, *Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâ’i’r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf vd., I-XXXV, Beyrut 1985-1992, X, 358-376; ez-Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, I-XXIII, thk. Şuayb el-Arnâvûd vd., Beyrut 1985, IV, 321-343.

¹⁶ el-Mizzî, *a.g.e.*, II, 307-308.

¹⁷ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, XI, 154-169; ez-Zehebî, *a.g.e.*, VII, 229-279.

¹⁸ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, XXX, 462-484; ez-Zehebî, *a.g.e.*, IX, 140-168.

¹⁹ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI, 243-248; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XI, 394-398.

²⁰ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, II, 373-388; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XI, 358-383.

²¹ Taberî bu ayetin tefsiri ile ilgili olarak, pek çok rivayet nakletmektedir. Bunların çoğu güvenilir değildir, nitekim kendisi de bunlara önemli itirazlarda bulunmaktadır. Biz, İbn Abbâs’tan nakledilen rivayetlerin yalnızca güvenilir olanlarını inceleyerek konuyu açıklamaya çalışıyoruz.

²² Bk. dipnot 17.

mâ fi's-semâvâti ve mâ fi'l-ard, ve in tübdû mâ fi enfûsiküm ev tuhfûhü yühâsibküm bihi'llâh, fe yeğfiru li men yeşâu ve yû'azzibü men yeşâ', vellâhü 'alâ külli şey'in kadîr/ Allah'a aittir, göklerde ve yerdeki her şey; gönlünüzdekini açıklasanız da, gizleseniz de Allah, sizi onunla hesaba çeker; sonra dilediğini bağışlar ve dilediğine de azap eder; ve Allah'ın her şeye gücü yeter"²³ ayeti inince bu, Rasûlullâh'ın ashâbına ağır geldi, Rasûlullâh'a geldiler ve bineklerin üzerinde dizlerini büküp: Ey Allah'ın Rasûlü! Gücümüzün yettiği namaz, oruç, cihad ve zekât amelleriyle mükellef kılınmıştık, fakat sana indirilen bu ayet? Ona güç yetiremeyiz, demişlerdi. Rasûlullâh (s.a.v.): Sizden önceki iki Kitap Ehli'nin dediği gibi " semi'nâ ve 'asaynâ/ işittik ve isyan ettik" mi demek istiyorsunuz? Hayır, semi'nâ ve eta'nâ ğufrâneke Rabbenâ ve ileyke'l-masîr/ işittik ve itaat ettik, bağışlamamı dileriz, Rabbimiz! ve Sanadır dönüş, deyin, buyurmuştu. Onlar da, "semi'nâ ve eta'nâ ğufrâneke Rabbenâ ve ileyke'l-masîr/ işittik ve itaat ettik, bağışla bizi Rabbimiz! ve Sanadır dönüş" dediler. Sonra toplum bunu kabullenip dilleri de uyduğunda, bu ayetin ardından, Allah Azze ve Celle: Rasûl, Rabbinden kendisine indirilene inandı, müminler de; hepsi, Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inandı. O'nun peygamberlerinden hiç birini ayırt etmeyiz...,²⁴ ayetini indirdi. Râvî Affân (b. Müslim b. Abdullah es-Seffâr): Ebu'l-Münzir Sellâm, şu kısmı ayırarak: ve kâlû semi'nâ ve eta'nâ ğufrâneke Rabbenâ ve ileyke'l-masîr" şeklinde okudu, dedi. Ashâb buna uyunca da Allah Tebârake ve Teâlâ şu sözleriyle onu neshetti "Lâ yükellifü'llâhü nefsen illâ vüs'ahâ lehâ mâ kesebet ve 'aleyhâ m'ektesebet". Böylece işlediği iyilik lehine, işlediği şer de aleyhine oldu. Bu tefsiri, el-'Alâ yaptı. Rabbimiz! bizi sorumlu tutma, unuttur veya yanılırsak. (Allah), evet, dedi. Rabbimiz! bize ağır yük yükleme, bizden öncekilere yüklediğin gibi. (Allah), evet, dedi. Rabbimiz! Bize, gücümüzün yetmeyeceği şeyleri de yükleme. (Allah), evet, dedi. Affet bizi, bağışla bizi, acı bize; Sen Mevlâ'mızsın. Kâfir toplumlara karşı bize yardım et."²⁵

Metinde geçen el-'Alâ adındaki râvînin, ayeti tefsir ettiğine ve bir açıklamada bulunduğu dair bilgi, aynı rivayeti el-'Alâ'dan alan râvîler aracılığıyla nakleden Müslim'in rivayetinde bulunmamaktadır. Nesh tartışmalarının yoğunlaşması Hz. Peygamber'den sonra olduğu için Müslim o nedenle güvenmemiş olmalı ki neshle ilgili açıklamaları rivayetine almamıştır. İleride görüleceği gibi Ahmed b. Hanbel'in rivayetindeki bu, neshle ilgili açıklama çok önemli, yönlendirici ve kimin söylediği de belirtilmeyen bir açıklamadır. Burada her ne kadar ayetin nesh edildiğini söyleyenin Ebû Hüreyre olduğu izlenimi veriliyorsa da, üslûba bakıldığında onu el-'Alâ'nın söylemiş olabileceği de görüldüğünden, güven vermemektedir.

Ahmed b. Hanbel ve Müslim tarafından nakledilen bu rivayetin isnadları şöyledir:

Ebû Hüreyre (58/678) - Abdurrahmân b. Ya'kûb (?)²⁶ - el-'Alâ b. Abdurrahmân (138/755)²⁷ - Abdurrahmân b. İbrâhim el-Kâs (?)²⁸ - Affân b. Müslim b. Abdullah

²³ El-Bakara, 284.

²⁴ El-Bakara, 285.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 412; aynı hadis, gene Ebû Hüreyre'den, başka bir isnadla ve bazı lâfız farklarıyla Müslim tarafından da rivayet edilmiştir, bk. dipnot, 15.

²⁶ Hayatı hk. bk. el-Mizzî, *a.g.e.*, XVIII, 18-19.

²⁷ Hayatı hk. bk. ez-Zehabî, *a.g.e.*, VI, 186-187.

²⁸ Hayatı hk. bk., el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî, I-XI, Beyrut 1986, V, → →

(220/835)²⁹ - AHMED B. HANBEL.

Ebû Hüreyre (58/678) - Abdurrahmân b. Ya'kûb (?) - el-'Alâ b. Abdurrahmân (138/755) - Ravh b. el-Kâsım (150/ 767 ?)³⁰ - Yezîd b. Zuray' (101-182/720-798)³¹ - Muhammed b. Minhâl ed-Darîr (231/846)³² - Ümeyye b. Bistâm el-'Ayşî (331/943)³³ - MÜSLİM.

c. Abdullah b. Abbâs'tan nakledilen başka bir rivayet

İbn Cerîr et-Taberî (310/922) tarafından, iki farklı isnadla ve farklı lâfızlarla, ayetin doğru anlaşılmasına da önemli katkıda bulunabilecek bilgiler içeren bir başka rivayetin nakledildiğini görmekteyiz. Et-Taberî'nin, İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'den naklettiği bu hadis³⁴ ilgili olarak, şu hususların tespit edilmesi gerekmektedir. İbn Abbâs'tan rivayet edilen metinde isnad, el-'Alâ b. Abdurrahmân'da, Ahmed b. Hanbel'in isnadıyla birleşmektedir. Ebû Hüreyre'nin rivayetini de Müslim'in aldığı râvîlerden biri olan Ebû Kurayb'dan alıp tamamen aynı isnadla nakleden et-Taberî'nin rivayeti ile Müslim'in rivayeti arasında çok önemli lâfız farklılıkları bulunmaktadır. Müslim'in rivayet ettiği metnin lâfzı Ebû Bekr b. Ebû Şeybe'ye, et-Taberî'nin naklettiği metnin lâfzı ise Ebû Kurayb'a aittir ve öyle anlaşılıyor ki lâfız farklılıklarının nedeni de budur. Ancak, et-Taberî'nin rivayetleri daha anlaşılır ve tamdır ve onun rivayetlerinin ikisinde de, yani hem İbn Abbâs hem de Ebû Hüreyre'nin rivayetlerinde, el-Bakara Sûresi 284. ayetin nesh edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu rivayetler şöyledir:

aa.

“İbn Şihâb ez-Zührî'den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: Saîd b. Mercâne bana şöyle dedi: Abdullah b. Ömer'e gitmişim, şu: “ve in tübdü mâ fî enfüsiküm ev tuhfühü yühâsibküm bihi'llâh, fe yeğfiru li men yeşâu ve yüazzibü men yeşâ' ” ayetini okudu. Sonra: Bu ayette belirtildiği şekilde muâheze edilirse kesinlikle helâk olduk demektir, dedi. İbn Ömer, sonra, gözünden yaşlar gelinceye kadar ağladı. Saîd b. Mercâne dedi ki: Sonra, Abdullah b. Abbâs'a gittim ve: Ey Ebû Abbâs, ben, İbn Ömer'e gitmişim şu “ ve in tübdü mâ fî enfüsiküm ev tuhfühü...” ayetini okudu sonra da: Bu ayette belirtildiği şekilde muâheze edilirse kesinlikle helâk olduk demektir, dedi; sonra da, gözünden yaşlar akıncaya kadar ağladı, dedim. Bunun üzerine İbn Abbâs dedi ki: Allah, Abdullah b. Ömer'i mağfiret etsin, Abdullah b. Ömer'in o ayetten korktuğu gibi, gerçekten Hz. Peygamber'in ashâbı da ondan korkmuştu, bunun üzerine Allah: “Lâ yükellifü'llâhü nefsen illâ vüs'ahâ lehâ mâ kesebet ve 'aleyhâ m'ektesebet” ayetini indirdi ve vesveseyi nesh etti, söz ve fiille sorumlu olmayı sabit kıldı.”³⁵

İsnadı muttasıl olup İbn Hacer (852/1448) tarafından da sahîh olduğu belirti-

→ →
257.

²⁹ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, a.g.e., XX, 160-484; ez-Zehebî, a.g.e., IX, 242.

³⁰ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, a.g.e., IX, 252-254; ez-Zehebî, a.g.e., VI, 404.

³¹ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, a.g.e., XXXII, 124-130; ez-Zehebî, a.g.e., VIII, 296-299.

³² Hayatı hk. bk., el-Mizzî, a.g.e., XXVI, 509-513; ez-Zehebî, a.g.e., X, 642-644.

³³ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, a.g.e., III, 329-330; ez-Zehebî, a.g.e., XI, 9-10.

³⁴ Bk. et-Taberî, a.g.e., III, 194.

³⁵ Et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 195. Bu rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde de mevcuttur ve orada el-Bakara, 284. ayetin nesh edildiği belirtiliyorsa da sened munkatırdır, bk. *el-Müsned*, I, 332.

len³⁶ et-Taberî'nin bu rivayetinin isnadı şöyledir:

Abdullah b. Abbâs (68/687) - Saîd b. Mercâne (97/716)³⁷ - İbn Şihâb ez-Zührî (124/742)³⁸ - Yezîd b. Ebû Habîb (128/746)³⁹ - Hayve b. Şürayh (158/775)⁴⁰ - Ebû Zür'a Vehbullâh b. Râşid (?)⁴¹ - Ebu'r-Radâd Abdullah b. Abdüsselâm el-Mısrî (?)⁴² - ET-TABERÎ.

Et-Taberî tarafından nakledilen bu rivayette hem konu, hem de nesh edilen şeyin ne olduğu açıklanmaktadır. Buna göre konu, el-Bakara 284. ayetinde söz konusu edilen muâhezeden, sahâbenin 'kendilerince çıkardıkları bir anlam nedeniyle' korkmalarıdır. Nesh edilen şey ise ayet değil, sahâbenin bu vesveseden muâheze edileceklerine dair 'korku ve şüpheleri'dir.

Esasen el-Bakara 284. ayetinin nesh edilmiş olabileceğini kabul etmenin imkânı yoktur. Çünkü ayet şâhitlik ahkâmına dair önemli esaslar vaz etmekte, bu konuda Müslümanları uyarmaktadır. Şâhitlik hakkındaki bu ahkâm her zaman geçerlidir, onlara riayet etmek gerekir; ayetin bu konuyla ilgili hükümlerinin nesh edilebileceğini düşünmek şâhitlik ahkâmının kaldırıldığını iddia etmek anlamına geleceğinden yanlış olur.

Bu durumda yukarıda bundan önce incelenen iki rivayeti, et-Taberî'nin naklettiği bu rivayet çerçevesinde değerlendirecek olursak, her şeyden önce şunu tespit etmek gerekmektedir. İbn Abbâs'tan nakledilen hadislerde, burada da olduğu gibi, İbn Abbâs, el-Bakara 284. ayetin nesh edildiğini söylemiş olamaz. Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadiste ise, el-'Alâ'nın bir tefsirine işaret edilmekte ama nesh konusu ile ilgili açıklama Ebû Hüreyre'den naklediliyormuş gibi bir üslûp kullanılmaktadır. Halbuki bu açıklama da el-'Alâ'ya ait olabilir; üslûpta, buna engel görülmemektedir. Bunlardan sonra İbn Abbâs'tan aldığımız rivayette ise, ayetin anlamına dahil olduğu sanılan vesvesenin ve ashâbın aklına gelen korku veya şüphenin nesh edildiği açık bir şekilde belirtildiği halde, bu, râviler tarafından, 284. ayetin mensûh olduğu şeklinde anlaşılır o şekilde nakledilmiştir.

bb.

İbn Abbâs'a ait bir bilgi olduğu halde, İbn Ömer'in adının da anıldığı rivayet, Ahmed b. Hanbel tarafından şu şekilde nakledilmektedir:

"Mücâhid b. Cebr'den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: İbn Abbâs'ın yanına girdim, ve: Ey Ebû Abbâs, İbn Ömer'in yanındaydım, şu malûm ayeti okudu ve ağladı, dedim. İbn Abbâs: Hangi ayeti? Dedi. "ve in tübdû mâ fi enfüsiküm ev tuhfühü yühâsibküm bihi'llâh..." ayeti, dedim. İbn Abbâs: Bu ayet inince, Rasûlullâh'ın ashâbını şiddetli bir gam basıp şiddetli bir kızgınlık sarmıştı ve: Helâk olduk Yâ Rasûlallâh, biz, sözlerimizden ve yaptıklarımızdan muâheze edileceğimizi sanıyorduk;

³⁶ İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, (<http://hadith.al-islam.com/> Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân, 54 Bâbü ve in tübdû, <http://hadith.al-islam.com/> (Erişim, 07.07.2004).

³⁷ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XI, 50-52.

³⁸ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XXVI, 419-443; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, V, 326-350.

³⁹ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XXXII, 102-107; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VI, 31-33.

⁴⁰ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, VII, 478-482; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VI, 404-406.

⁴¹ Hayatı hk. bk., es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî, *el-Ensâb*, (<http://www.alwaraq.com/> (Erişim, 12.05.2003), s. 576 (<http://www.alwaraq.com/> (Erişim, 12.05.2003).

⁴² Hayatı hk. bk., es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, s. 2203 (<http://www.alwaraq.com/> (Erişim, 12.05.2003).

gönüllerimiz elimizde değildir ki? dediler. Rasûlullâh, onlara: İştittik, itaat ettik deyin, buyurdu, ve o ayeti, şu: Âmene'r-Rasûlü bimâ ünzile ileyhi min Rabbihi ve'l-mü'minûn... kısmından, Lâ yükellifü'llâhü nefsen illâ vüs'ahâ, lehâ mâ kesebet ve 'aleyhâ m'ektesebet..." cümlesine kadar olan ayet nesh etti ve gönüllerine gelen şeylerden affedilip yaptıklarından sorumlu oldular.⁴³

Bu rivayette neshten söz edilse de yukarıda belirttiğimiz gibi, ayetin nesh edildiğini ileri sürmek mümkün değildir. Çünkü bu durum şahitlikle ilgili mevcut ahkâm ve Kur'an'la çalışmaktadır. O nedenle bu rivayetteki, el-Bakara 284'ün "ve in tübdû..." diye başlayan cümlesinin nesh edildiğinin belirtilmesi kabul edilemez. Sanki hadisteki, gönüllerine gelen şeylerden sorumlu olacaklarının nesh edildiğine dair ifadeler, bir râvî tarafından 'ayetin neshine' dönüştürülmüş gibidir. Çünkü yukarıda tercümesini verdiğimiz metin de İbn Abbâs'tan nakledildiği halde, onda neshten söz edilmemektedir. Ashâbın aklına gelen ve önlemeye insanın gücünün yetmediği vesveselerden sorumlu olunmasının nesh edildiğine dair açıklama, doğru ve gerçeğe uygun görünmektedir. İleride açıklanacağı üzere, nâsih olduğu ileri sürülen ayetin, diğer cümlelerinin, bu iddiayla çalışması nedeniyle, isnadı sahîh ve râvîleri güvenilir olsa da bu rivayeti kabul etmek mümkün değildir. Ancak sahîh olsa da bir müdahale olduğu şüphesi uyandıran bu rivayetin son cümlesindeki "...gönüllerine gelen şeylerden affedilip yaptıklarından sorumlu oldular" ifadesi ayetin doğru anlaşılması bakımından önemli bir katkı sağlamaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in bu rivayetinin isnadı şöyledir:

Abdullah b. Abbâs (68/687) - Mücâhid b. Cebr (104/722)⁴⁴ - Humeyd b. Kays el-A'rac (130/748)⁴⁵ - Ma'mer b. Râşid (154/771)⁴⁶ - Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827)⁴⁷ - AHMED B. HANBEL.

Görüldüğü gibi, sika ve tanınmış râvîlerden oluşan bu rivayetin isnadı sahîhtir, ancak Kur'an'da var olduğu tartışmasız kabul edilmesi gereken şeylerin nesh edildiğinin iddia edilmesi ve bu hususun İslâm'ın diğer esaslarına ters düşmesi, metni, kabul edilemez rivayet durumuna düşürmektedir. Bu da bize hadislerin değerlendirilmesinde Kur'an-ı Kerîm'e uygunluğun aranmasının önemini gösterdiği gibi; et-Taberî

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 332. Bu hadisi farklı bir tarih ve farklı lâfızlarla el-Buhârî de rivayet etmektedir, bk. el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1981, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an, 54 Bâbü ve in tübdû... (V, 165). Ancak onun rivayetinin isnadı problemlidir. Çünkü eserinin elimizdeki nüshasında, isnadda sahâbî râvî hakkında önce *an racul* ifadesi kullanılmakta ve sonra da bunun İbn Ömer olduğu belirtilmektedir. Halbuki İbn Ömer, el-Bakara 284. ayetin mensûh olduğunu bilmemektedir. Şârihler, bu mübhem ismin, eserin râvîlerinden birisi tarafından İbn Ömer şeklinde açıklandığını tespit etmişler ama râvînin kim olduğunda ittifak edememişlerdir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an, 54 Bâbü ve in tübdû (<http://hadith.al-islam.com/> (Erişim, 07.07. 2004); el-'Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-Kârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut trs., Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an, 54 Bâbü ve in tübdû, (IX, 134.) el-Buhârî tarafından isnadında mübhem bir râvî ile aktarılan bu metne güvenilemeyeceği açıktır. Kaldı ki hangi râvî, hadisin sahâbî râvîsinin İbn Ömer olduğunu belirtmişse önemli bir hata yapmıştır. Çünkü az önce belirttiğimiz gibi o, bu ayetin nesh edildiğini bilmemektedir. El-'Aynî'nin dediği gibi eğer sonradan öğrendiği kabul edilirse, o zaman da isnad sahâbe mürseli olmaktadır. İsnad sahâbe mürseli olarak sahîh kabul edilse bile ileride özel bir başlık altında açıklanacağı gibi el-Bakara 284. ayetin mensûh olması imkânsızdır.

⁴⁴ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XXVII, 228-236; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 449-457.

⁴⁵ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, VII, 384-389.

⁴⁶ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII, 303-312; ez-Zehebî, *a.g.e.*, VII, 5-18.

⁴⁷ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *a.g.e.*, XVIII, 52-62; ez-Zehebî, *a.g.e.*, IX, 563-580.

adına, Kur'an'ı doğru anlama çalışmalarında onun naklettiği rivayetlerin dikkate alınmasının gerektiğine de işaret etmektedir.⁴⁸

Bizce rivayetlerin değerlendirilmesi ile ilgili olarak yukarıda söylenenlerden daha önemlisi, et-Taberî'nin, ayeti, önce hiçbir nesh hâdisesinden bahsetmeden, şahitlikle bağlantılı olarak açıklaması, sonra da bu ayetin şahitlikle ilgili olduğuna dair, yedi rivayet sıralamasıdır.⁴⁹ Öyle ki bu rivayetlerde söz konusu ayetin, şahitlik yapmak ve şahitliği gizlemekle ilgili olduğunu söyleyenlerin başında üç ayrı tarikten, üç rivayetle İbn Abbâs gelmektedir. Sonra gene üç ayrı tarikten üç rivayetle 'İkrime (105/723) onu takip etmekte, sonra da bir rivayetle Şa'bî (103/721) onlara katılmaktadır.⁵⁰ Ayetin şahitlikle ilgili olduğunun belirtildiği, içlerinde İbn Abbâs'ın da bulunduğu râvilerden nakledilen bu kadar güvenilir bilgiye karşılık, gene İbn Abbâs'ın, el-Bakara 284. ayetin, nesh edildiğini söylediğinin nakledilmesi bir çelişkidir⁵¹ ve ayetin nesh edildiğini ileri süren rivayetin güvenilemez olduğunu göstermektedir. İşte bu çelişki, et-Taberî'nin sahîh ve Kur'an'a uygun rivayeti sayesinde çözülebilir. Çünkü yukarıda işaret ettiğimiz gibi, ayetin, şahitlik hakkında iptali imkânsız hükümler içermesi, neshin mümkün olamayacağını göstermektedir.

2. AYETİN İÇERİK VE BAĞLAMLI

a. Ayetin İç Bağlamı ve Kavramlar

İncelediğimiz cümle ile ilgili olarak ayetin bütününde bulunan, kavramlara baktığımızda, bunlardan *vüs'* kelimesinin, güç, kudret, tâkat anlamına geldiğini,⁵² *tâkat* kelimesinin, kişinin, zor da olsa yapmaya gücünün yettiği şeyler anlamında olduğunu görmekteyiz.⁵³ Bu kelimeler, içinde buldukları cümlelerle bağımsız olarak düşünüldüğünde problem yok gibidir. Ancak incelediğimiz cümlelerin doğru anlamını tespit etmek için ayeti, bütün olarak ele alır, içerdiği cümlelerle ilişkisine bakarsak, ayete verilen anlamların problemlili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü cümleler, birbiriyle çelişmektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse, eğer, el-Bakara 284. ayetteki "*ve in tûbdü mâ fi enfûsiküm ev tuhfûhü yühâsibküm bihi'llâh...*" cümlesi, şahitlikle ilgili değil ve "*lâ yükellifü'llâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*" cümlesi onu nesh etmiş ise; bu cümlelerin anlamı da, yukarıda belirtildiği gibi Allah'ın insanlara güçlerinin yeteceğinin dışında bir şey yüklemeyeceğini ifade ediyor ve bu konuda taahhütte bulunuyorsa, bu durumda ayetin devamındaki, "*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih.../Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri yükleme...*" cümlesinin anlamı

⁴⁸ Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel'in şeyhi Abdürrezzâk'ın tefsirinde aradık, ancak bulamadık. Fakat Abdürrezzâk eserinde Katâde'nin kavli olarak Ma'mer aracılığıyla 284. ayetin nesh edildiğini ifade eden başka bir rivayet nakletmektedir, bk. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'an*, (thk. Mustafa Müslim Muhammed), I-III, Riyad 1989, I, 111. Abdürrezzâk'ın tefsirinin zamanımıza eksik nüshasıyla geldiğini dikkate almakla beraber, o, bu rivayeti yalnızca Katâde'nin görüşü olarak aktarmaktadır.

⁴⁹ et-Taberî, *a.g.e.*, III, 192-193.

⁵⁰ Bk. a.y.

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 332.

⁵² Er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Çarîbi'l-Kur'an*, Beyrut trs., s. 439; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 332; Fahrüddin er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Huseyn el-Kuraşî, *Mefâtihu'l-Çâyib*, I-XI, Beyrut 1997, III, 116; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed el-İfrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1994, VIII, 392-393; el-Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut 1987, s. 996.

⁵³ Er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 312; ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 333; er-Râzî, *a.g.e.*, III, 122; İbn Manzûr, *a.g.e.*, X, 232-233; el-Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, 169.

ne olabilir? Nesh ettiği ileri sürülen hükmü tekrar getirdiği için, böyle bir ifadenin Kur'ân-ı Kerîm'de bulunması abes olmaz mı?⁵⁴ Bu konuda eş-Şevkânî (1250/1834), nesh edildiği söylenen ayet, şahitliği gizlemekle ilgili olduğu için sonra gelen ayetle çelişmeyeceğini belirtmekte, bu nedenle de mensûh olmamasının gerektiğini ifade etmekle isabet etmektedir.⁵⁵

“*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih...*./Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri yüklemeye...” cümlesi, Allah'ın insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yükleyebileceğine işaret etmektedir. Nitekim Elmalılı, bu cümlenin tefsirinde Allah'ın, insanlara rahmetinden dolayı, bunu teklif olarak yapmasa da, imtihan etmek maksadıyla veya asilere gazabından dolayı cezalandırmak için yapabileceğini ifade etmektedir.⁵⁶

Kaynaklarımızda “*lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*” cümlesi ile ilgili olarak, ‘teklîf mâ lâ yütâk’ söz konusu edilmekte, ayet farklı bağlam ve farklı anlamlarda ele alınmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de ‘teklîf mâ lâ yütâk’ın câiz olmadığını ifade eden ayetler bulunmakta,⁵⁷ kelâm ilminde de bu husus uzun uzun tartışılmaktadır. Bize göre bu konuda önce şu tespitte bulunmak gerekmektedir. Kelâm bilginleri, teklîf mâ lâ yütâk’ın anlamı hakkında ittifak edememişler, pek çok konuyu da bu kavramla ilişkilendirerek tartışmışlar, böylece, konunun karışmasına ve doğru bir şekilde anlaşılmasına neden olmuşlardır. Onların açıklamaları ve tartışmalarında teklîf; tebliğ, mükellef kılma, istitâat, sorumlu tutma, mesuliyet (sorumlu olma) kavramları ile karışık bir şekilde ele alınmıştır.⁵⁸ Bizim konumuz bu kavramı bütün yönleriyle tartışmak ve açıklamak değildir. Ancak incelediğimiz ayetle ilgili olarak şunu ifade etmemiz gerekmektedir: ‘Mansûs ibadet ve mükellefiyetlerle mükellef kılma’ anlamına özel olmak üzere teklîf mâ lâ yütâk’ın İslâm’da câiz olmadığı, hem bu ayette, hem de başka ayetler de belirtilmektedir.⁵⁹

Yukarıda da işaret edildiği gibi Elmalılı'nın, imtihan etmek için veya cezalandırmak amacıyla yapılabileceği şeklinde yorumladığı, mansûs ibadet ve mükellefiyetler dışında kalan hususlarda, insanlara güçlerinin yetmeyeceği birtakım belâ ve musibetlerin yüklenmesinin câiz olduğu görülmektedir. Ancak bu “*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ*

⁵⁴ Ayetteki bir diğer cümle olan “*Rabbenâ ve lâ tahmil aleynâ isran kemâ hameltehü allezzîne min kablinâ*./Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi, bize de ağır yük yüklemeye...” cümlesindeki “*isr*” kelimesi, ‘ağır yük’ olarak açıklanmakta ve bazı yorumlara göre, bizden öncekilere yüklenen ahd olarak ifade edilmekte; Yahudilerin, tövbe için kendilerini öldürmekle mükellef kılınmaları, idrar bulaşan elbiseyi kesmekle sorumlu tutulmaları, verilen ahdi yerine getiremedikleri için domuz ve maymunlara dönüştürülmeleri gibi hüküm ve durumlarla açıklanmaktadır (Et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 212-213; Er-Râğîb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 19; ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 333; es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, II, 135). *Isr* kelimesi, her ne kadar ağır bir yükü ifade ediyor ise de, güç yetirilemeyen bir yükü, ahd ve mîsâkı içermemektedir; bu bakımdan ayetin ilk cümlesi ile bu cümle arasında anlaşılabilirliği açısından bir problem bulunmamaktadır.

⁵⁵ Eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenni'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti fi't-Tefsîr*, I-VI, Beyrut 1998, I, 351-352.

⁵⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1006.

⁵⁷ 6 el-En'âm, 152; 7 el-A'râf, 42; 23 el-Mü'minûn, 62; 65 et-Talâk, 7; 2 el-Bakara, 233; 4 en-Nisâ, 84.

⁵⁸ el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, thk. 'İmâdüddin Ahmed Haydar, Beyrut 1987, s. 328-329; Ş. Gölcük- S. Toprak, *Kelâm*, Konya 1988, s. 220-224.

⁵⁹ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/936)'nin, teklîf mâ lâ yütâk'ın caiz olduğu kanaatini taşıdığı ve bu yaklaşımın Eş'arî ekolünün genel görüşü olduğu bilinmektedir, bk. İ. H. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, nşr. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 72; Ş. Gölcük - S. Toprak, *Kelâm*, s. 222).

mâ lâ tâkate lenâ bih...” cümlesinde ifade edilen anlamda yüklemidir.⁶⁰ Demek ki bu, teklif *mâ lâ yûtâk* değildir, ayete bakarak ifade etmek gerekirse ‘tahmil *mâ lâ yûtâk*’ olabilir. Temel kelâm kitaplarında buna değinilmemesi ilginçtir. Fakat el-Kemâl İbnü'l-Hümâm (861/1457)'in *Kitâbü'l-Müsâvera*'sını şerh eden, İbn Ebû Şerîf künyesiyle tanınan, Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekr (906/ 1501) buna aynen bizim tespit ettiğimiz gibi ‘tahmil *mâ lâ yûtâk*’ demiştir. O, bu ayetin “*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih...*”/Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri yükleme...” cümlesinde ifade edilen hususun ‘tahmil *mâ lâ yûtâk*’ olduğunu belirtmekte ve tartışma konusu olan ‘teklif *mâ lâ yûtâk*’la aynı olmadığını, tahmil *mâ lâ yûtâk*’ın caiz olduğunu söylemektedir.⁶¹ Onun bu tespiti ve ‘teklif’ ile ‘tahmil’i birbirinden ayırması, önemlidir. Eğer ayet bu yaklaşımla ele alınır ve ona uygun bir şekilde anlaşılırsa o zaman doğru sonuca ulaşılabilecektir. Çünkü bu, hem ayetin cümleleri arasındaki uyumu sağlamakta, hem de İslâm’ın diğer esasları ve ulûhiyet anlayışı ile ilgili ilkeleri korumaktadır.

Kur’ân’da Allah’ın, insanlara imtihan olarak değil, mükellefiyetler anlamında dinde zorluk istemediğini şu ayet çok açık şekilde ifade etmektedir: “*ve Allah dinde size hiç bir güçlük yüklememiştir/ ve mâ ce’ale aleyküm fi’-d-dîni min harac.*”⁶² Mükellefiyetler dışında ise belâ, musibet gibi şeyler yükleyebileceği anlamında tehditleri bulunmaktadır.⁶³ Esasen eğer insan, Allah’ın, imtihan veya tazib anlamında, kendisine gücünün yetmeyeceği belâ ve musibetleri yükleyebileceğini bilirse o zaman, kul olduğunu daha kesin bir şekilde hisseder ve nasıl bir Rable karşı karşıya bulunduğunu daha iyi anlar; kul olmanın şuuruna da böylece varabilir. Nitekim Allah, 67 el-Mülk Sûresi 16. ve 17. ayetlerinde kendisinin, insanları yere batırıvereceğinden veya taş yağdıran bir fırtına gönderivereceğinden emin olunmaması gerektiğini ifade etmektedir. Şayet insan, Allah ile kendi arasında birtakım sınırlar çizilmiş olduğunu kabul ederse, bu, ondaki kulluk anlayışını yok eder veya kul olduğunu hissetmesini sağlayacak önemli bir idraktan mahrum bırakır. Kişinin, Allah’ın kendisine gücünün yetmeyeceği şeyleri yükleyebileceğini mümkün görmesi, Allah’ı öyle tanınması, kulluk için gerektiği gibi, ulûhiyet anlayışı ile ilgili olarak da gereklidir. Zaten o yüzden Allah, Kur’ân’da bu konuyu sık sık hatırlatmakta ve kuldan tam bir inkiyâd ile kendisine boyun eğmesini istemektedir.

b. Ayetin Dış Bağlamı

Ayetin dış bağlamı derken, içerdiği cümleler dışında onunla ilgili olan başka unsurları kastediyoruz. Bunların başında tabii ki Kur’ân-ı Kerîm’in kendisi gelmektedir. Aynı şekilde ayet ile ilgili tarihî ve toplumsal bilgi aktaran rivayetleri de dış bağlam olarak değerlendirmek gerekir.

Kur’ân’da, bu ayeti doğru anlamamızı sağlayacak, Allah’ın, imtihan /fitne-belâ olarak, insanlara, güçlerinin üstünde, tâkatlerinin yetmeyeceği şeyleri yükleyebilece-

⁶⁰ Eş’arî’ler, “Rabbimiz, güç yetiremeyeceğimiz şeyleri bize yüklemeye” (el-Bakara, 286) ayetinin, teklif *mâ lâ yûtâk*’ın cevazına delil kabul ettiklerine göre (bk. Ş. Gölcük - S. Toprak, *Kelâm*, s. 223), onlar da teklif *mâ lâ yûtâk*’ı bu anlamda düşünmüş olmalılar.

⁶¹ İbn Ebû Şerîf, Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Kitâbü'l-Müsâmera bi Şerhi'l-Müsâvera*, İstanbul 1979, s. 168-169. Teklif kelimesinin anlamı hakkında bk. er-Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 438-439; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IX, 307.

⁶² 22 el-Hâc,78.

⁶³ Bk. 2 el-Bakara, 155; 3 Âl-i İmrân, 22, 56, 91; 16 en-Nahl, 37; 30 er-Rûm, 29; 67 el-Mülk, 16-17; 69 el-Hâka, 47.

ğini ifade eden ayetler bulunmaktadır;⁶⁴ özellikle insanların acizliklerine işaret eden ayetler bu cümledendir. Bu ayetler ışığında değerlendirecek olursak, incelediğimiz ayete verilecek anlam, Allah'ın insanlara güçlerinin üstünde bir şey yüklemeyeceği şeklinde olmamalıdır. Kaldı ki yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Allah benzer şeyleri geçmişte yüklemiştir. Ashâbu'l-Uhdûd'un yaptıklarını⁶⁵ engellemeye, o zulme maruz kalanların gücü yetmiş midir? Hâlâ yaşadığımız depremler, seller ve başka benzer olaylar, 'engellemeye' güç yetebilecek olaylar mıdır? Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de açıklanan, Nuh tufanı,⁶⁶ mü'tefikât⁶⁷ ve başka benzer olaylar da bu çerçevede düşünülmesi gerekmez mi?

Ayetle ilgili olarak yukarıda incelediğimiz rivayetleri değerlendirdiğimizde, ilk sırada ele aldığımız İbn Abbâs'tan nakledilen hadisteki: "*ashâbın gönlüne, daha önce hiç gelmeyen bir şüphe geldi*" ifadesi, ayetin, daha önce şâhitlikle ilgili olduğunun bilindiğini, sonradan, ashâbın bir şüphesi olarak ortaya çıktığı anlaşılan, insanın aklına kendiliğinden gelen, kötü düşünce ve vesveseleri de kapsadığının sanılması üzerine konuyu açıklamak için indirildiğini tespit etmekteyiz. Dolayısıyla incelediğimiz cümlelerin dış bağlamı, el-Bakara 284. ayetin, anlamına dahil olmayan bir konunun, sahâbe tarafından, dahil sanılması yolundaki anlayıştır. Demek ki 286. ayet, söz konusu zanla ortaya atılan vesvese konusunun, ilgili ayetin (el-Bakara 284) kapsamı dışında olduğunu göstermektedir. Bu durumu, *sahâbenin: "Yâ Rasûlallâh! Biz konuştuklarımızdan ve yaptıklarımızdan muâheze ediliyorduk, fakat gönlümüz elimizde değil"* demeleri de açıklamaktadır. El-'Aynî (855/111451) buna tahsis demektedir ki,⁶⁸ onun bu tespiti dış bağlama tam olarak uymaktadır. Ayetin "*lehâ mâ kesebet ve aleyhâ me'kesebet...*" ifadesi de, cümlelerin bu şekilde anlaşılabilmesi düşüncesini desteklemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, incelediğimiz el-Bakara 286. ayetin ilk cümlesi ile aynı lâfızların kullanıldığı başka ayetler de bulunmaktadır.⁶⁹ Bu ayetlerin bir biriyle çelişecek şekilde anlaşılmaları yanlıştır. Önemli olan ise, söz konusu ayetlerin, naslarla bildirilmiş mükellefiyetlerle ilgili olduğudur. 284. ayet şâhitlikle ilgili olan, hiçbir şeyin gizlenmemesi anlamında mansûs ve 'belli bir mükellefiyetle' ilgilidir. İşte incelediğimiz 286. ayet de, böyle şahitlik gibi mansûs ve belli mükellefiyetlerde kişiye gücünün yetmeyeceği şeylerin yüklenmeyeceğini ifade etmekte, bu arada vesvese ve akla gelen başka kötü düşüncelerden de insanların sorumlu olmadıklarını dolaylı olarak açıklamaktadır. Bu bakımdan ayet, adı konmamış, ne olduğu bilinmeyen, insanlar için müphem olan ve bir sınama veya ceza olarak, Allah tarafından her zaman gerçekleştirilebilecek şeylerin, onlara yüklenmeyeceği bağlamında bir açıklama getirmemektedir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi bu 'tahmîl mâ lâ yûtâk'tır ve câizdir, tartışma konusu olan 'teklîf mâ lâ yûtâk'la karıştırılmaması gerekir.⁷⁰

⁶⁴ Bu anlamdaki bazı ayetler için bk. Önceki dipnot.

⁶⁵ 85 el-Burûc, 4-8.

⁶⁶ 7 el-A'râf, 59-64.

⁶⁷ 9 et-Tevbe, 70

⁶⁸ El-'Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, IX, 133.

⁶⁹ Bu ayetler hk. bk. dipnot, 87.

⁷⁰ Tahmîl, Allah hakkında zulüm olarak görülemez, çünkü O tahmîli günaha karşılık ceza olarak veya imtihan için gerçekleştirmektedir. Kur'an'da, Allah'ın zulüm etmediğini ve etmeyeceğini anlatan açık ayetler vardır, bk. 3 Âl-i İmrân, 182; 8 el-Enfâl, 51; 22 el-Hac, 10; 41 Fussilet, 46; 50 Kâf, 29.

c. Ayet nâsîh midir?

2 el-Bakara Sûresi 286. ayetin ilk cümlesi, nâsîh olduğu sanıldığından zorlama bir tevîl ile 'Allah'ın insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceği' şeklinde anlaşılmaktadır. Halbuki nâsîh olup olmadığını tespit için, neshe konu olduğu söylenen 284. ayete bakmak gerekmektedir. Ona baktığımızda ise, tamamının nesh edildiğini kabul etmenin imkânsız olduğu görülmektedir. Çünkü "*lillâhi mâ fi's-semâvâti ve mâ fi'l-ard*" ifadesinin mensûh olması mümkün değildir. Nesh edildiği tartışılan "*ve in tûbdû mâ fi enfûsiküm ev tuhfûhü yühâsibeüm bihi'llâh...*" cümlesinin şâhitlikle ilgili olduğu da bilginlerin çoğu tarafından ifade edildikten sonra,⁷¹ bu konunun, şâhitlik ahkâmından çıkarılabileceğini düşünmek, Allah'ın bu özelliğinin nesihle iptal edildiğini ileri sürmek isabetli olmaz. Zaten ilgili rivayetler de onun mensûh olmadığını göstermektedir.

Ayrıca mensûh olduğunu kabul etmeyen, önemli bilginler ve bunların sundukları önemli deliller vardır ve ilgili rivayetler incelediğinde onların haklı oldukları görülmektedir. Ayetin nesh edilmediğini söyleyenlerin içinde, Ahmed b. Hanbel'in, ayetin nesh edildiğine dair bir rivayetini aktardığı İbn Abbâs da bulunmaktadır.⁷² Ayetin, muhkem olduğunu söyleyen bilginlerden biri de et-Taberî'dir. O, Hz. Âişe'den bir hadis naklederek, "*ve in tûbdû mâ fi enfûsiküm...*" cümlesinin, sanıldığı gibi, kişinin önlemeye gücünün yetmediği aklına gelen şeyler hakkında olmadığını belirtmektedir.⁷³ Et-Taberî, aynı yerde bu konuda en güvenilir, doğru sözün/*evlâ* bu ayetin muhkem olduğu hakkındaki görüşe de özellikle dikkat çekmektedir.⁷⁴ Es-Süyûtî (911/1505) tarafından nakledilen bir rivayette, tefsirde bilgin ve sika kabul edilen Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (108/726)'nin,⁷⁵ bu ayetin nesh edildiğinden söz etmeden *nesh* yerine *vaz'* kelimesini kullanarak Allah'ın, kişinin, gönlüne gelen kötü düşüncelerden sorumlu tutmayı kaldırdığını belirtmesi de önemlidir.⁷⁶ El-Bakara 286. ayetin, 284. ayet ile ilgisi yalnızca, insanların aklından geçmekle kalan ve eyleme dönüşmeyen, kötü düşüncelerinden dolayı sorumlu olmadıklarını açıklama bakımındandır, bu da teknik anlamda nesh değildir.

Bu konudaki görüşlerden en önemlisi de er-Râzî (606/1209)'nin görüşü ve ileri sürdüğü delillerdir. Ona göre, 284. ayet mensûh olamaz. Çünkü mensûh olabilmesi için daha önce, kaçınılması mümkün olmayan akla gelen kötü düşüncelerden sakınılmasının emredilmiş olması gerekirdi⁷⁷ ve bu, gücü aşan bir mükellefiyet olurdu.

⁷¹ Her ne kadar, er-Râzî, bu ayetin, şâhitliğin gizlenmesi hakkında olduğunu ileri süren görüşün zayıf olduğunu söylemekte ise de (bk. *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 103-105) bu, isabetli bir tespit değildir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, ayetin şâhitliğin gizlenmesi hakkında olduğu yolundaki rivayetler güvenilir ve sağlamdır. Belki o, ayetin, akla gelen ve önlenmesi mümkün olmayan düşüncelerle ilgili olduğunu kabul ettiği için bu kanaate varmış olmalıdır ve bu nedenle söz konusu anlayıştan kaynaklanan problemleri de birtakım zorlama yorumlarla gidermeye çalışmaktadır. Halbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi, ayetle ilgili rivayetler dikkatle incelenirse onun, akla gelen kötü düşüncelerle ilgili olmadığı açık bir şekilde görülecektir. Aksine şâhitlikle ilgisi hem bağlamı bakımından hem de ilgili rivayetler ve görüşlerden hareketle kesin görülmektedir. Eğer onun, ayetin konusu hakkındaki bu görüşü kabul edilecek olursa o zaman nesh edilmiş olduğu da söz konusu olabilir; fakat bunu başta kendisi kabul etmemektedir (bk. a.y.).

⁷² Et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 199; es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, II, 129.

⁷³ Et-Taberî, *a.g.e.*, III, 201-202.

⁷⁴ Et-Taberî, *a.g.e.*, III, 202; es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, II, 131.

⁷⁵ Hayatı hk. bk., el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XXVI, 340-348; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâm*, V, 65-67.

⁷⁶ es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, II, 129.

⁷⁷ Aslında er-Râzî, kaçınılması mümkün olmayan, akla gelen kötü düşüncelerden sakınılmasının önceden

Halbuki mükellefiyet yalnızca güç dahilindeki şeylerde söz konusudur. Ayrıca bu ayette bildirme, haber verme vardır, nesh ise haberde değil, emir ve nehyde gerçekleşebilir. Gene ayetin, ikâba delâlet etmesi halinde neshten söz edilebilir, halbuki burada kesin bir ikâbdan söz edilmemektedir, çünkü Allah dilediğini bağışlayacağını beyan etmektedir.⁷⁸ Eş-Şevkânî'nin, “*ve in tübdû mâ fi enfûsiküm...*” cümlesinin nesh edildiğine dair görüş ve rivayetlerin hepsinde zayıflık bulunduğu belirtmesi de ayetin, nâsih olamayacağı konusunda bir başka önemli tespittir.⁷⁹

El-'Aynî'nin de, yukarıda söz konusu ettiğimiz el-Buhârî'nin rivayetini açıklarken, hadiste geçen neshten muradın tahsis olabileceğini söylemesi ve ilk dönem bilginlerinin çoğunlukla tahsisi nesh olarak adlandırdıklarına işaret etmesi yerinde bir yaklaşımdır.⁸⁰ Çünkü böylece hem imkânsız görülen nesh iddialarını zorlama yorumlarla açıklamaya çalışmaktan, hem de büyük yanlışlar yapmaktan kurtulmak mümkün olmaktadır.

Sonuç olarak el-Bakara 286. ayetin nâsih olmadığını kabul etmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu, hem ilgili rivayetler ve bilginlerin konuyla ilgili ortaya koydukları açıklamalarından anlaşılmakta, hem de Kur'ân'a, İslâm'ın esaslarına ve ulûhiyet anlayışına uymaktadır. Böylece “*lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*” cümlesini Allah'ın, insanlara ‘mutlak anlamda’ güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceği şeklinde anlamının doğru olmayacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Buraya kadar anlatılanlar ışığında şu tespitler yapılmalıdır:

- El-Bakara Sûresi 284. ayette Allah, şahitlikle ilgili bilgilerin kesinlikle gizlenmemesini, gizlenecek olursa kişiyi onlarla muâheze edeceğini ifade etmektedir. Et-Taberî ayetin tefsirini yaparken önce bu açıklamayı vermekte ve önceleri ayetin böyle anlaşıldığını fakat sonra ihtilâf edildiğini söyleyerek diğer açıklamaları nakletmektedir. Kendisinin de ayetin şahitliğin gizlenmesinin yasaklanması ile ilgili olduğu anlayışını tercih ettiğini belirtmekte, bunu da güvenilir rivayet ve açıklamalarla desteklemektedir; bu anlayış, ayetin iç ve dış bağlamına da uygun düşmektedir.

- Et-Taberî'nin, bu görüşünü göz önüne alarak şunları söyleyebiliriz. Anlaşıldığı kadarıyla, bu ayet indiginde, şahitliğin gizlenmesi ile ilgisi bilindiği için herhangi bir problem olmamış, belki önceden sahâbenin dikkatini çekmediği için veya ayete sonradan muttali olan bir kısım sahâbî, ayetin insanın aklına gelebilecek olan kötü düşünceleri de kapsayabileceği endişesine kapıldıkları için Hz. Peygamber'e müracaat etmişler. Hz. Peygamber de, bunu açıklayan bir ayet bulunmadığından, ilk anda, itiraza ve bu konuda mücadeleye girişmeye haklarının bulunmadığını, iman ve itaat etmelerinin gerektiğini belirtmiş, herhangi yanlış anlayış sebebiyle isyana düşmelerini önlemek istemiştir. Daha sonra nâzil olan “*lâ yükellifü'llâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*” ayeti Allah'ın, insanları, güçlerinin yetmeyeceği şeylerle ‘mükellef’ kılmayacağını ifade edip devamında da, haklarının ve sorumlu olacakları fiillerin yapıp etmelerinden ibaret davranışlar olduğunu açıklayarak, gönüllerine gelen şüpheyi izale etmiştir. İlginç olan ise et-Taberî'ye göre ayet, önceden bu bağlamına uygun anlaşıldığı halde sonradan gönüle gelen bir şüphe ile bağlamından koparılmış, ortaya çıkan bu problemin halli

→ →

emredilmiş olmasının gerektiğini belirtirken, bir bakıma ayetin anlamına, iniş sebebine ve bağlamına işaret etmekte ve bu konuda önemli bir tespitte bulunmaktadır.

⁷⁸ Er-Râzî, *Mefâitihü'l-Çâyib*, III, 105.

⁷⁹ Eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, I, 351-352.

⁸⁰ el-'Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, IX, 133.

için de nesh devreye sokulmuş ve kabul edilemeyecek açıklamalarla telif edilmeye çalışılmıştır. Bu arada kaynaklar, pek çok gereksiz ve güvenilirmez bilgilerle doldurulmuştur.

- Hadislerden anlaşıldığına göre, araştırma konumuz olan ayetle ilgili olarak ifade edilen nesh, sahâbenin, ayetin içerdiğini sandığı 'anlayışın' neshidir. Sahâbenin düşüncelerindeki yanlış anlayışın, şüphenin izale edilmesi anlamında, İbn Abbâs tarafından kullanılan nesh kelimesi, daha sonra ayetin yorumu ile ilgili rivayetlerde, ayetin nesh edilmesi şekline dönüşmüştür. Mensûh olduğu sanılan 284. ayetin, şâhitliğin gizlenmesi hakkında olduğu güvenilir rivayetlerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca bir önceki ayet ile (el-Bakara, 283), bu ayet arasındaki ilişki, bağlamın, şâhitlik olması gerektiğini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle ayetin nesh edildiğini düşünmek imkânsızdır; aksi takdirde, şâhitlikte gizlenmemesi gereken hususların gizlenebileceği anlamı çıkacaktır. Özellikle ayetin bütünü'nün nesh edildiğini ileri sürmek mümkün değildir, çünkü ilk ve son cümleleri İslâm'ın bâkî esaslarındandır. Problemi fark eden el-'Aynî ise ayetin nesh edilmediğini bunun tahsis olduğunu düşünmekte ve ilk dönemlerde tahsise de nesh denildiğini belirtmektedir.

- Ayetin dış bağlamı, Allah'ın, kişinin, engellemeye gücünün yetmediği, gönlüne gelen vesveseden onu sorumlu tutmayacağı; hadislerde ifade edildiği gibi, söz ve eylemlerinden sorumlu tutulacağı anlamına denk düşmektedir. Ayeti, mükellefiyetle ilgili diğer ayet ve rivayetler bağlamında ele alırsak, onun "belli mükellefiyetlerle sınırlı olmak üzere, kişinin, güç yetiremeyeceği şeylerle mükellef kılınmayacağı" anlamını ifade ettiğini tespit etmekteyiz.

3. AYETİN ANLAMI

Burada öncelikle belirtmemiz gereken husus, incelediğimiz ayeti, içerdiği kelimelerin sözlük anlamlarına bakılarak, anlamaya çalışmanın doğru olmayacağıdır. İbn Kesîr (774/1372)'in de dikkat çektiği gibi, " *bir kelimenin sözlük anlamı bakımından mümkün olan her anlam, ayetlere verilebilecek doğru anlam olarak değerlendirilemez; ayetin bulunduğu yerdeki bağlamına göre doğru anlam tespit edilir*".⁸¹ Bu tespit ve yukarıda belirlenen bağlam ışığında ayetin anlamı üzerinde düşünülür ve konunun, sahâbenin Hz. Peygamber'e yönelttikleri soruda ifade ettikleri ve güçlerinin yettiğini belirttikleri, namaz, zekât, cihad ve oruç gibi adları, nitelikleri, sınırları belli mükellefiyetler olduğuna dikkat edilirse, ayetin anlamının, Allah'ın, bunlar ve benzeri mükellefiyetlerde kişiye gücünün yettiği kadarını yükleyeceği, daha fazlasını yüklemeyeceği anlamına geldiğini söylemek gerekir.⁸² Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse,

⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 579.

⁸² Kavramsal bağlam açısından birtakım problemler söz konusu ise de ayetin dış bağlamı açısından anlama baktığımızda aslında, "vüs'ahâ" ifadesindeki vüs' kelimesi ile 'insanların bizzat yapıp ettikleri' fiillerinin kastedildiğini söylemek gerekir. Çünkü ayetin inişine neden olan olay, sahâbenin, yapmadıkları, fakat akıllarından geçirdikleri olaylardan sorumlu olduklarını sanmalarındır. Nitekim takip eden cümlelerde de lehlerine ve aleyhlerine olan 'kesb' ve 'iktisâb'ları sonucunda işledikleri eylemlerden sorumlu oldukları belirtilmiştir. Ancak v-s-a maddesinden olan vüs' kelimesinin anlamları içerisinde 'kişinin bizzat bir işi yapması' şeklinde literal bir anlamlandırma kaynaklarımızda uzun zaman araştırmamıza rağmen bulamadık. Özellikle son yıllarda sıklıkla değinildiği gibi, aslında Kur'an'ı doğru anlamının yolu, lâfzî yaklaşımlar değil, tarihî ve sosyal-psikolojik, mantıksal bağlamlardır. Eğer bunu kabul ediyorsak bir problem söz konusu olmadan rahatlıkla bu cümleden kastedilenin Allah'ın insanları yalnızca yapıp ettiklerinden sorumlu tutacağı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sonra gelen iki cümle bu anlamı tamamlamaktadır. Buna metnin bağlamı uygun düştüğü gibi, Ahmed b. Hanbel'in İbn Abbâs'tan naklettiği

burada dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu mükellefiyetlerin, bilinen, sınırları ve nitelikleri belli mükellefiyetler olduğudur ve işte bu türden mükellefiyetlere özel olmak üzere Allah'ın, insanları, güçlerinin yetmeyeceği mükellefiyetlerle mükellef kılmayacağıdır.⁸³ Fakat sınırları ve nitelikleri belli olmayan, mutlak anlamda sınava tâbi tutmak için yüklenebilecek olan belâ ve musibetler hakkında aynı şeyleri söyleyemeyiz. Çünkü bu, ayetin içerdiği bir diğer cümle olan "*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih...*" ifadesiyle çelişir. İbn Ebû Şerîf buna 'tahmîl mâ lâ yûtâk' demekte ve caiz olduğunu belirtmektedir, bizce de bu yerinde bir açıklama ve adlandırmadır. Zira gözümüzün önünde cereyan etmekte olan bazı olaylarda, kişinin, gücünün yetmediği sınava tâbi tutulduğunu, gücünün yetmediği şeylerin ona yüklendiğini görmekteyiz. Deprem, sel ve bunlara benzeyen başka pek çok olay bunlardandır. Aynı duruma işaret eden Elmalılı, Allah'ın insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri 'teklîf' olarak yüklemese de, imtihan maksadıyla veya asilere gazabından dolayı azap olarak yükleyebileceğine işaret etmekle⁸⁴ aynı hususu belirtmektedir. Bu nedenle bize göre de, ayetin incelediğimiz cümlesini anlamaya çalışırken, Allah'ın kişiye gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklemesini 'teklîf'⁸⁵ değil, 'tahmîl' anlamında ele almak gerekir.

Sonuç olarak "*Lâ yükellifüllâhü nefsen illâ vüs'ahâ...*" ayetinin anlamının, yukarıda belirtildiği gibi, mutlak anlamda 'Allah'ın, insana, gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceği' şeklinde olmaması gerektiği görülmektedir. Bize göre ayeti, rivayetlerde belirtildiği üzere sahâbenin sorduğu soruya dikkat ederek anlamak doğru olacaktır. Özellikle Ebû Hüreyre'nin rivayetindeki ashâbın sorusuna dayanarak, o çerçevede anlam verecek olursak, onlar, daha önce güçlerinin yettiği, namaz, oruç, cihad ve zekât gibi amellerle 'mükellef' kıldıklarını ifade etmektedirler. Bu durumda ayetin anlamını 'mansûs-müşekkel ibadetlerle mükellef kılma' ifadesine odaklamak gerekmektedir. Çünkü ayetin nüzûlüne neden olan bağlamda, mükellef kılınmaktan söz edilmektedir. İncelediğimiz cümleye benzeyen ifadelerin başka sûrelerde de geçmesi ve oralarda da konunun belli mükellefiyetler bağlamında ele alınması,⁸⁶ bu konuda bizi desteklemektedir. Bütün bu tespitlerden sonra, sahâbenin sorusu

→ →

rivayetin sonundaki yorum da bu doğrultudadır (bk. dipnot, 44). Ayrıca bu anlamı destekleyen çok hadis vardır. Yani Allah şu üslup ve bağlamla birbirini tamamlayan ifadelerle: "*Allah hiç bir kimseyi yaptıklarından başka bir şeyle sorumlu tutmaz; yaptığı şeylerdir, onun lehine olacaklar, gene yapıp ettikleridir aleyhine olacaklar da*" demektedir. Bu cümlelerin tam olarak bir bütünü ifade ettikleri görülmektedir. Bu bakımdan cümle böyle de anlaşılabilir. 74 el-Müddessir, 38. ayeti de bu anlamdadır.

⁸³ Benzer ifadeleri taşıyan diğer ayetlerin de aynı anlamda oldukları hk. bk. dipnot, 87.

⁸⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, I, 1006.

⁸⁵ Burada 'teklîf' ile kastedilen şeyin Allah'ın, insanları naslarla bildirilmiş, sınırları ve biçimi belli ibadet ve mükellefiyetlerle yükümlü tutması olduğu unutulmamalıdır.

⁸⁶ Kur'ân'da burada incelediğimiz kurguya sahip altı cümle daha bulunmaktadır ve o cümlelerin bağlamları, bilinen mükellefiyetlerdir. İncelediğimiz cümlelerin konusu şahitliğin gizlenmemesidir. Diğerleri ise 2 el-Bakara 233: konusu, babanın çocuğunun ihtiyaçlarını karşılaması ile ilgili mükellef kılınması hakkındadır; 4 en-Nisâ, 84: konusu, cihat hakkındadır; 6 el-En'âm, 152: konusu, ölçü ve tartıyı adaletle yapma hakkındadır; 7 el-A'râf, 42: konusu, inananların inanıp salih amel yapmaları karşılığında cennete girecekleri hakkındadır; 23 el-Mü'minûn, 62: konusu, hayırlara koşma hakkındadır; 65 et-Talâk, 7: konusu, boşanan kadınlara verilecek nafaka hakkındadır. Bunlardan el-A'râf ve el-Mü'minûn sûrelerindeki ayetlerde genel olarak mansûs mükellefiyetleri ifade etmekte, diğerlerinde ise gene mansûs ama özel mükellefiyetler açıklanmaktadır. Bu durumda incelediğimiz ayete, içeriği bilinmeyen bir ifade ile mutlak anlam vermek, Kur'ân'daki kullanılış üslûbuna uygun düşmemektedir. Bu ayetlerden ikisini el-Bâküllânî belirttiğimiz anlamda kabul etmiştir, bk. *Temhîdu'l-Evâil*, s. 328-329.

bağlamında düşünülürse ayetin anlamını şu şekilde ifade etmek doğru olacaktır:

“Allah, kişiyi ancak gücünün yettiği kadarı ile mükellef kılar.”⁸⁷ Veya “Allah her şahsı, yalnız gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.”⁸⁸

Aynı anlamda şu alternatif ifadeler de düşünülebilir: “Allah kimseyi gücünün yetmeyeceği şeylerle mükellef kılmaz” veya “Allah kişiyi yalnızca gücünün yettiği şeylerle mükellef kılar...”⁸⁹

4. ANLAMLARI ARAŞTIRILMASI GEREKEN BAZI AYETLER

Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılmasında hadislerin katkısı tartışılmaz. Fakat bizim bu çalışmada incelediğimiz el-Bakara Sûresi 286. ayeti hakkında olduğu kadar her ayet hakkında hadis bulunmayabilir. Bu durumdaki ayetlerle ilgili olarak elbette bizi doğru anlama ulaştıracak başka araçlar kullanılmalıdır. Fakat hiç olmazsa hakkında hadis bulunan ayetlerin doğru anlamlarına ulaşmak için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Bu cümleden olmak üzere anlaşılmasında birtakım problemlerin mevcut olduğunu düşündüğümüz bazı ayetlere de işaret etmek istiyoruz. Bize göre bu ayetler de yeniden ele alınıp varsa ilgili hadisler yardımıyla, yoksa başka yorum ve dokümanlar aracılığıyla yeniden değerlendirilmelidirler. Söz konusu ayetler şunlardır:

a. 3 Âl-i İmrân 7. ayetteki “...*ve'r-râsihûne fi'l-'ilm...*” ifadesinde ‘ilm kelimesinin vahy, anlamında olduğu anlaşılmalıdır.⁹⁰ Daha sonra gelen “*küllün min indî rabbînâ*” ifadesi de ‘ilm kelimesinin içeriğinin ne olduğuna delâlet etmek ve ‘ilm’den muradın Allah’ın nezdinden indirilenler, olduğu görülmektedir. “*Râsih*” kelimesi açıklanırken de, tefsir ve lügatlerde ‘*er-rusûh, es-sübût*’ şeklinde açıklama getirilmektedir.⁹¹ Ayetteki ilm, vahy anlamında olduğuna ve *er-râsihûn* da *es-sâbitûn* anlamına geldiğine göre ayet, ‘vahy’de sabit olanlar’, yani onun hakkındaki kanaatleri sağlam, vahye imanda sebat sahibi kimseler, olması gerekir. Nitekim Kur'an'da mevcut olan “*ve sebbit akdâmenâ...*”⁹² ifadeleri aynı anlama işaret etmektedir. Tefsir kaynaklarımızda “*râsihûn*” kelimesinin anlamını açıklayan hadis bulunmakta⁹³ ve bu hadiste râsihlerin kimler olduğu açıklanmaktadır. Bu açıklamalarda râsihûn hakkında ‘ilimde derinleşme’ gibi bir özellik anılmamaktadır. Hz. Peygamber, râsihlerin kimler olduklarını söylemişse,⁹⁴ başkasının, buna kafasına göre bir ilâvede bulunmaya hakkının

⁸⁷ Nitekim bir mealde böyle tercüme edilmiştir, bk. Ziya Kazıcı-Necip Taylan, *Kur'an-ı Kerim Meâli (Türkçe Anlam)*, İstanbul 1999, s. 35

⁸⁸ Bk. TDV, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, s. 48.

⁸⁹ Şayet, *vüs'* kelimesini sözlük anlamıyla değil de, yukarıda aktardığımız ilgili rivayetler bağlamında ifade edecek olursak, o zaman belki “*Allah, kişiyi yalnızca söz ve fiillerinden/ yaptıklarından sorumlu tutar*” da diyebiliriz. Ancak ayetin dış bağlamı, şahitlik mükellefiyeti olduğu için ve yüklenen şey belli bir mükellefiyet olduğundan; ayetin iç bağlamı bakımından baktığımızda ise, Allah’ın insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri belâ ve musibet anlamında yükleyebileceği/*tahmil* görüldüğünden, bu ayeti, yalnızca mansûs ve belirli mükellefiyetler bağlamında ele alıp “mükellef” kılıp kılmama açısından ifade etmek ve “*Allah, kişiyi ancak gücünün yettiği kadarı ile mükellef kılar*” demek doğru olur.

⁹⁰ Şu ayetlerde de ‘ilm kelimesi, vahy anlamındadır: 2 el-Bakara, 120, 145; 3 Âl-i İmrân, 19, 61; 13 er-R'ad, 37; 19 Meryem, 43; 22 el-Hacc, 54; 42 eş-Şûrâ, 14. 34 Sebe, 6. ayeti de yanlış anlamlandırılmakla birlikte, burada işaret ettiğimiz el-Hacc Sûresi'ndeki ayetle aynı anlamdadır. Sebe' Sûresi'ndeki ‘ilm kelimesi, ‘Rabbinden sana indirilen ilm’ denilerek de açıklanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de vahy'e ilim dendiği hakkında bk. Hüseyin Atay, “Kur'an'da Bilgi Teorisi”, s. 174. *AÜİFD*, XVI, ss. 155-175, 1968 Ankara.

⁹¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 251; er-Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 195.

⁹² 2 el-Bakara, 250; 3 Âl-i İmrân, 147.

⁹³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 251; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'an*, I, 373; es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, II, 151.

⁹⁴ Hadisin sabit olup olmadığı, hadis araştırma teknikleri çerçevesinde araştırılmalıdır; biz, çalışmamızı bir

olmayacağı açıktır. Cümledeki 'ilm kelimesi bilgi veya bilmek anlamında ilim olarak alınamayacağına göre, bu anlam kaldırıldığında, ortada derinleşilecek şey de kalmamaktadır. Bu durumda 'ilimde derinleşenlerin Kitâb'ın tevili bilebileceği...' yolundaki anlamalar, zorlama yorumlar olarak görünmektedir. Özel olarak araştırılması gerekmele beraber, ayetin bu doğrultuda anlaşılması, belki de, ilk dönemlerde tefsir ve tefsire dair çalışmalara muhalefet edenlere karşı, bir çözüm olarak görülmesindedir. Bu ayet, bazı Türkçe çalışmalarda 'Allah'ın ve ilimde derinleşenlerin tevili bilebilecekleri' şeklinde anlaşılma; tevili yalnız Allah'ın bilebileceği anlamını tercih edenler de, râsih kelimesine dayanarak 'ilimde derinleşenler' veya 'ilimde yüksek payeye erişenler' şeklinde ifade etmektedirler. Halbuki ayetin sûre içindeki bağlamına bakıldığında Allah'ın, inananlardan, Hz. Ebû Bekr'in, Hz. Peygamber'in miracını tasdik etmesi gibi bir tasdiki, imanda sübûtu, sağlamlığı ve sağlam duruşu istediği anlaşılmaktadır.⁹⁵ Kısaca bize göre bu ayet, iç ve dış bağlam katkısıyla, mevcut hadis ve rivayetlerin ışığında yeniden araştırılıp üzerinde durulması gereken bir ayettir. Aynı lâfızlar nedeniyle problemlili görünen 4 en-Nisâ, 162 ayeti de yeniden ele alınmalıdır.

b. Yine, 17 el-İsrâ, 79'daki *teheccüd* kelimesinin anlamı, ilgili rivayetler ışığında yeniden değerlendirilmelidir. Çünkü bağlamın *Kur'an'la uyanık kalmak* olduğu görülmekte, böyle anlayanlar da bulunmaktadır.⁹⁶

c. Bir başka örnek, 22 el-Hac Sûresi, 52. ayettir. Bize göre bu ayette geçen "Umniyye" kelimesinin anlamına dair rivayetler incelenmeli ve anlam doğru tespit edilmelidir. Bu ayetin anlamı meâl olarak "peygamberlerin tebliğ ettikleri, dinî konular hakkında şeytanın, insanların aklına bir şüphe ilkâ ettiği, Allah'ın daha sonra bunu, peygamberler göndererek "nesh" ile yok edip dinini sağlamlaştırdığı/*tahkim* anlamında olması gerektiği görünürken, bazı çalışmalarda, şeytanın peygamberlerin tebliğine veya onların akıllarına şüphe ilkâ ettiği şeklinde anlaşıldığı görülmektedir.

d. 68 El-Kalem Sûresi'ndeki 4. ayet olan "ve inneke le alâ hulukin azîm" cümlesi de, genellikle Hz. Peygamber'in büyük bir ahlâk üzere olduğu şeklinde anlaşılmaktadır.⁹⁷

→ →

makale çerçevesinde sınırlamak durumunda olduğumuzdan yalnızca işaret etmekle yetiniyoruz.

⁹⁵ Özellikle er-Râğib el-İsfahânî, kelimeyi tam olarak bu anlamda açıklamaktadır, bk. *el-Müfredât*, s. 195.

⁹⁶ Meselâ, Yaşar Nuri Öztürk, doğrudan Kur'an'la meşgul olmak diye anlamıştır. Süleyman Ateş, namaz içinde Kur'an okumak olarak değerlendirmiş, Talât Koçyiğit ise, yalnızca namazı söz konusu ederek tercüme etmiştir.

⁹⁷ Her ne kadar biz, hakkında herhangi bir rivayete rastlamamış isek de, Ayet el-Kürsî'deki "velâ yuhîtûne bişey'in min ilmihi illâ bimâ şâ' " cümlesinin de yeniden ele alınması gerektiğini burada zikretmeden geçemeyeceğiz. Bu ayet, Allah'ın ilminden, O'nun istediği kadarının insanlar tarafından kavranabileceği şeklinde anlaşılmaktadır. Halbuki kimse ilâhî ilmin zerresini idrak edemez, çünkü O'nun ilmi beşer üstü niteliklere sahiptir. Nitekim Allah, Kur'an'da, dağa tecellî ettiğini ve onun darmadağın olduğunu, bu dağa bakan Hz. Musa'nın düşüp bayıldığını bildirmektedir (7 el-A'râf, 143). Kendisinin tecellî ettiği şeye bakmak insanı bu duruma düşürürken, O'na ait ve O'nun özelliklerine sahip olan ilmin zerresinin kimse tarafından kavranılamayacağı ve kimseye verilmeyeceği açıktır. Nitekim El-Ukberî (616/1217) ve el-Kurtubî (671/1273), bu cümlede ifade edilenlerin Allah'ın ilmi olamayacağını, çünkü onun ilminin, Zâtının sıfatı olduğunu ve parçalanamayacağını, yani bölünerek birilerine verilemeyeceğini ifade etmektedirler, (el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, <http://quran.Muslim-web.com/> (Erişim: 12.05.2005); El-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn, *et-Tibyân fi İrâbi'l-Kur'an*, I-II, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut 1987, I, 204). El-Ukberî'ye göre burada ilm'den maksat malûm'dur, el-Kurtubî'ye göre ise malûmât'tır (bk. a.y.), yani her iki bilginde göre de Allah'ın bildiği şeylerdir. Cümlemin siyak ve sibakı da bunu gerektirmektedir. Önceki cümlelerde Allah'ın izni olmaksızın şefaate edilemeyeceğini, Allah'ın insanların yaptıklarını ve yapacaklarını zaten bildiğini açıkladığından, burada, şefaatchilerin, Allah'ın bilmediği bir şeyi haber vermeyecekleri, hem de Allah'ın bildiklerinin / *malûmât-malûm* pek çok olduğu, bu bilgilerin, O'nun dilediklerinin dışında kavranılamaya-

→ →

Halbuki metnin iç bağlamına ve tarihî bağlama bakıldığında bu yaklaşımın doğru olmadığı görülmektedir. Bu konudaki rivayetlere, özellikle rivayet tefsirlerindeki nüzül sebebi hakkında bilgi veren rivayetlere bakıldığında konu daha iyi anlaşılacaktır. Fakat bu hususla ilgili olarak aynı sûrede Hz. Peygamber'e *meccûn* ve *meftûn* denildiğinin ifade edilmesi, bu ayetin söz konusu ithamlara cevap olarak nazil olduğuna dair işaretler taşıdığını göstermektedir.

Huluk kelimesinin anlamları içinde elbette ahlâklı olmak da bulunmaktadır; ancak ayetin bağlamı dikkatle incelendiğinde bu kelimeye Hz. Peygamber'in, ahlâkının üstünlüğünü de dışlamayan bir yaklaşımla onu, 'yaratılışının sağlamlığı ve üstünlüğü' yönünde anlamak ve değerlendirmek gerekmektedir.

Bize göre müfessirlerin ayeti Hz. Peygamber'in üstün ahlâk sahibi olduğu yönünde yorumlamaları doğru gözükmemektedir. Örneğin İbn Kesîr, bu ayeti açıklarken Hz. Peygamber'in ahlâkına dair rivayetleri almış, ama onların bu ayetle ilgili oldukları hakkında bir görüş nakletmemiştir. Başka bir deyişle İbn Kesîr kendiliğinden böyle bir ilişki olduğunu düşünmüş ve bu ayetle bağlantısı açık olmayan fakat Hz. Peygamber'in ahlâkı ile ilgili olan çeşitli rivayetleri ve görüşleri aktarmış ve "bu ayetteki *huluk* kelimesinin anlamı Hz. Peygamber'in ahlâklı olmasıdır" anlamında bir ilişki kurmadan açıklamalar yapmıştır.⁹⁸

El-Kurtubî 4. ayetle ilgili probleme değinmekte ve Mâverdî'nin "bu husus, yani Hz. Peygamber'in kerîm bir yaratılış üzere olduğu açık" dediğini nakletmektedir.⁹⁹

Er-Rağîb el-İsfahânî, doğru bir tespitte bulunmuş ve şöyle demiştir: "halk, idrak edilebilen biçimler, durumlar ve görünümler/*hey'ât ve eşkâl*, ve *suver müdrake* anlamına; hulk ise, yetenekler, akılla idrak edilebilen karakterler/*kuvâ ve secâyâ müdrake bilbasıra* anlamına has kılınmıştır" demiş, örnek olarak da bu ayeti göstermiştir.¹⁰⁰ Bu da bizim belirttiğimiz gibi ayetin, Hz. Peygamber'in yaratılışının mükemmelliği ve üstün yetenekliliği anlamını ifade ettiğini göstermektedir.

Bize göre ayetin böyle anlaşılması, aynı zamanda Hz. Peygamber'i yalnızca bir postacı gibi görme yahut tanılaştırma seviyesine çıkarma gibi yanlışlıklara da açıklık getirmekte ve yaratılışı, yani sahip olduğu sağlam ve üstün tabiatı hakkında doğru bilgilere sahip olmamızı sağlamaktadır.

SONUÇ

Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerîm'in doğru anlaşılması Müslümanların öncelikli görevlerindedir. Bunu hakkıyla yerine getirmenin ise önemli şartları vardır. Bunlardan

→ →

cak kadar çok olduğunun kastedildiği görülmektedir. Elbette insanların bildiği varlıklar ve olayları Allah bilmektedir, ayrıca Allah'ın başka bildiği o kadar çok şey vardır ki onların neler ve ne kadar çok olduğunu insanlar kavrayamazlar. Şefaate edeceği iddia edilenler de Allah'a bilmediği bir şeyi haber verecek değillerdir, Allah, bağışlanması istenecek olan insanları ve fiilleri zaten bilmektedir.

İbn Kesîr ise bu cümlenin tefsirinde, O'nun Zâtını ve sıfatını bilmeye muttali olamazlar anlamının da muhtemel olduğunu belirterek, buna "ve lâ yuhîtûne bihi ilmâ" (20 Tâhâ, 110) ayetini örnek göstermektedir, (İbn Kesîr, , I, 332. Nitekim Ayet el-Kürsî'deki cümle ile aynı ifadeleri taşıyan bu ayet, bazı Türkçe meâllerde, 'Allah'ı bilme' anlamında anlaşılmıştır, bk. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, s.318; Talât Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*, s. 318, Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*, s. 320) Eğer İbn Kesîr'in bu tefsirini doğru kabul edersek "ilmihi" ifadesini, Allah'ın ilmi şeklinde değil, mefûlüne muzâf masdar kullanılışı ile 'Allah'ı bilmeyi' şeklinde, ele almak uygun görünmektedir.

Bu hususlar söz konusu cümlenin araştırılması gerektiğini, bu cümlenin, söylenebildiği gibi 'Allah'ın ilmi...' olarak anlaşılamayacağını ortaya koymaktadır ki bu da, ayetin, 'Allah'ın ilahî ilminden O'nun dilediği kadarının kavranılabileceği' şeklinde anlaşılmasının yanlış olduğunu göstermektedir.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân* , IV, 451-452.

⁹⁹ <http://quran.al-islam.com/Tafseer/DispTafseer.asp?!=arb&taf=KORTOBY&nType=1&nSora=68&nAya=4> (07.07.2004).

¹⁰⁰ El-Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 218.

birisi ayetlerin nüzûl sebeplerine, iç ve dış bağlamlarına dikkat etmektir. Bir araştırmacının bu konularda kullanacağı en önde gelen kaynak elbette Kur'ân'dır, fakat eğer sahîh hadisler varsa, onlar da mutlaka dikkate alınmalıdır. Ancak hadislere ulaşmanın ve güvenilir olanlarını almanın önemli zorlukları bulunmaktadır. Eğer Kur'ân'ı doğru anlamak istiyorsak bu zorluğa katlanmak da görevimizdir.

Biz çalışmamızda, el-Bakara Sûresi 286. ayetin ilk cümlesi olan "*lâ yükellifü'llâhü nefsen ilâ vüs'ahâ...*" cümlesini ele aldık. Ayetin genellikle, Allah'ın, insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceği şeklinde anlaşılması, aynı ayetin diğer cümleleri ile çelişmekte, bu çelişkiyi çözmek için müfessirlerin ortaya koydukları delil ve bilgiler de yetersiz kalmaktadır. Halbuki bu ayet ve daha önce inen el-Bakara 284. ayeti ile ilgili hadis ve rivayetler incelenirse problemin çözülmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Bize göre, ayetin, incelediğimiz cümlesinin Allah'ın, insanlara, mutlak anlamda yalnızca güçlerinin yettiği şeyleri yükleyeceği şeklinde anlaşılması yanlıştır. Çünkü daha sonra gelen "*Rabbenâ ve lâ tühammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bih...*/ Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri yükleme..." cümlesinden, Allah'ın, insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yükleyebileceği anlaşılmaktadır.

2 el-Bakara Sûresi 286. ayetin anlamı ile ilgili olarak, nüzûl sebebine dair hadisleri incelediğimizde Allah'ın, insanları, 'mükellefiyet' anlamında güç yetirebilecekleri şeylerle mükellef kılacağını ifade ettiği; ayrıca, onların, ellerinde olmadan akıllarından geçen şeylerden sorumlu tutulmayacaklarına işaret ettiği, devamında da elleriyle ve dilleriyle eyleme dönüştürdükleri davranışlardan hesaba çekileceklerini açıkladığı görülmektedir. Hadislerde, ayetin nüzûlüne sebep olan tarihî bağlamın, dînî mükellefiyetler olduğu aktarılmaktadır. Bütününü ele alıp iç ve dış bağlamı hakkındaki rivayetleri de doğru bir şekilde değerlendirdiğimizde ayetin, Allah'ın, insanları yalnızca namaz, zekât, cihad, şâhitlik... gibi mansûs, biçimi ve özellikleri belli mükellefiyetlerde, güçlerinin yeteceği türden olanlarla mükellef kılacağı, bu konuda güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceği; ancak, gene güçlerinin yetmeyeceği türden olan belâ, musibet ve benzeri şeyleri imtihan veya cezalandırma anlamında onlara yükleyebileceğini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Allah, insanlara, güçlerinin yetmeyeceği şeyleri her zaman yükleyebilir. Nitekim O, Kur'ân-ı Kerîm'de, 'tahmîl' denen bu türden yüklemelerin örneklerini açıklamakta, bize de, böyle bir yükü yüklememesi için kendisine dua etmemizi öğretmektedir. Biz de Allah'ın sel, deprem, hastalık ve başka musibet ve belâlar şeklinde insanlara güçlerinin yetmediği, önüne geçemedikleri birtakım ağır yükleri yüklediğini görmekte ve yaşamaktayız. İncelediğimiz cümle, Allah'ın, yalnızca bilinen mükellefiyetler anlamında insanlara güçlerinin yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceğini içerdigi için bize göre şöyle anlaşımalıdır:

"Allah kimseyi gücünün yetmeyeceği şeylerle mükellef kılmaz" veya "Allah kişiyi yalnızca gücünün yettiği şeylerle mükellef kılar..."

Aynı anlamda şu ifadeler de düşünülebilir: "Allah, kişiyi ancak gücünün yettiği kadarı ile mükellef kılar.", " Allah her şahsı, yalnız gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar."

İncelediğimiz bu ayet gibi, üzerinde yeniden düşünülmesi gereken başka ayetler de bulunmaktadır. Hatta Kur'ân-ı Kerîm hakkında vârid olan bütün rivayetleri tekrar inceleyip değerlendirmek ve elde edilen her anlamın ilâhî maksada uygun olup olmadığı üzerinde uzun uzun düşünmek gerekmektedir.